

Ἡ παρέμβασις τῆς Θεᾶς Ἀθηνᾶς καὶ ὁ Μουσηγέτης Ἀπόλλων

Ἡ αἴσθησις στὸν καθένα μας, τὸ ἂν κάτι ἀλλάζει γύρω μας ἢ ὄχι, καθορίζει καὶ τὴν στάση τοῦ ἀπέναντι στὴν μεταβατικότητα ἢ μὴ μιᾶς ἐποχῆς· ἀπ' τὴν αἴσθησίν μας αὐτὴ κρίνεται καὶ τὸ πῶς ἀντιλαμβανόμαστε ἢ τὸ πῶς ἀφομοιώνουμε τὶς ἀλλαγές· αὐτὲς στὴν καθημερινότητά μας, παρὰ ἀπ' τὶς ὅποιες θεωρητικὲς ἐπεξεργασίες· συνήθως οἱ νεώτεροι ἐνσωματώνουν εὐκολώτερα τὶς ἀλλαγές καὶ πολλὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς θεωροῦν αὐτονόητες, ἐπεὶδὴ ἔχουν μεγαλώσει μαζί τους, ἔχουν ταυτισθεῖ μὲ τὴν ὅποια νέα τεχνολογία ἢ τὴν ἄλλη νοοτροπία τῶν ἡμερῶν τους καὶ ξεχνοῦν τὴν προηγούμενη ἐποχὴ, ἀφοῦ μπορεῖ καὶ καθόλου νὰ μὴν τὴν ἔχουν γνωρίσει. Οἱ μεγαλύτεροι ὅμως στὴν ἡλικία –γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν χώρα μας, μιὰ καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ καλὴ μας γειτονιά- γνωρίζουμε ὅτι ζοῦμε σὲ ἕναν ἄλλον κόσμον, ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν παιδικῶν ἢ νεανικῶν μας χρόνων τὴν πρώτη μεταπολεμικὴ περίοδο, ἢ ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ τρεῖς τέσσερες δεκαετίες· ὅταν ἀναλογιζόμαστε τὸ πῶς ξεκινήσαμε τὴν ζωὴ μας καὶ τὸ πῶς διαβιοῦμε τώρα -καὶ αὐτὰ ὄχι γιὰ τὴν περίοδο τῆς πρωτοφανοῦς οἰκονομικῆς καταστροφῆς καὶ κοινωνικῆς ἐξαθλιώσεως τοῦ 2015 μὲ τὴν ἀριστερὴν κυβέρνησιν, ὅταν γράφονται αὐτὲς οἱ γραμμές-, σκεπτόμαστε, ὅτι ἂν κάποιος μᾶς τὰ ἔλεγε στὰ παιδικὰ μας χρόνια ἢ καὶ ἀργότερα, τουλάχιστον θὰ τὸν κοιτάζαμε παράξενα· ἔτσι μᾶς κοιτάζουν τώρα τὰ ἐγγόνια μας, ὅταν τοὺς διηγούμαστε τὴν ζωὴ μας, γιὰ τὴν βλέπουν σὰν παραμῦθον. Ἀλλὰ, «ἐξ ὄνυχος τὸν λέοντα», ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι ἡμῶν πρόγονοι, καὶ αὐτὸ δείχνει τὴν βαρῦτητα τῶν ἀλλαγῶν στὴν καθημερινὴ μας ζωὴ.

Οἱ παλαιότεροι θυμόμαστε τὰ παιδικὰ καὶ ἐφηβικὰ μας χρόνια μὲ τὰ γαῖδουράκια καὶ τὶς λάσπες, χωρὶς δρόμους, τρεχούμενο νερὸ καὶ ἠλεκτρικὸ στὸ χωριὸν μας, σὲ νοικιασμένα δωμάτια στὴν μεγάλη πόλιν γιὰ τὸ Γυμνάσιον, δὺο τρεῖς μαζί τουλάχιστον· τότε ἦταν δύσκολη ἢ καὶ ἀδύνατη ἡ συγκοινωνία μὲ τὴν οἰκογένειάν μας σὲ ἀπόστασιν δύο τριῶν δεκάδων χιλιομέτρων, μὲ ἐλάχιστα βιβλία καὶ μὲ ἑκατὸ παιδιὰ καὶ πάνω στὴν τάξιν, χωρὶς θέρμανσιν τὸν χειμῶνα καὶ ὑποσιτιζόμενα τὰ περισσότερα, ἀλλὰ μὲ ἀφοσιωμένους σχεδὸν ὅλους τοὺς δασκάλους στὴν ἀποστολήν τους, ἀνεξαρτήτως τῶν γνώσεών τους· παρὰ τὶς τόσο σκληρὰς συνθηκὰς μάθαμε γράμματα, ἀνάλογα μὲ τὴν κλίση τοῦ ὁ καθένας, ἢ τέχνες, προκόψαμε καὶ ἡ χώρα μας τὶς δύο μετὰ τὸν πόλεμον δεκαετίες πέτυχε τὸ ἑλληνικὸ θαῦμα, τὸ δεύτερον παγκοσμίως, μετὰ τὸ γερμανικὸν καὶ ἀκολούθησαν τὸ ἰαπωνικὸν καὶ τὸ ἰταλικόν. Αὐτὲς εἶναι οἱ πρῶτες μας μνημεις, καὶ τὶς ἀνασκαλεύομε συχνὰ στὶς συζητήσεις μὲ τοὺς παλιούς μας φίλους καὶ συμμαθητές.

Ὅσοι δὲ ἔτυχε νὰ ταξειδέψουμε ἐκεῖνο τὸν καιρὸ στὴν Ἀμερική -τὸ ὄνειρο ὅλων τῶν νέων ὅλων τῶν χωρῶν τὰ μαῦρα ἐκεῖνα χρόνια-, θαυμάζαμε τὸν πλοῦτο, τὴν πολυτέλεια, τὰ αὐτοκίνητα, τὴν τηλεόραση, τὶς μεγάλες γέφυρες, τὴν ἄνετη, ὅπως πιστεύαμε ζωὴ τῶν Ἀμερικανῶν, καὶ τοὺς ζηλεύαμε, ἢ μᾶλλον καταριόμασταν τὴν μοῖρα μας· ὅταν γυρίζαμε στὸ χωριό μας καὶ διηγούμασταν μπροστὰ στὰ ἐκπληκτα μάτια τῶν συγχωριανῶν μας ὅσα εἶδαμε, ἡ ἀπάντηση ἦταν σχεδὸν ἡ ἴδια ἀπ’ ὅλους, «οὔτε σὲ ἑκατὸ χρόνια δὲν θὰ φθάσουμε ἐμεῖς ἐκεῖ!» Τόσο ἀκατανόητη ἦταν ἡ ἀλλαγὴ, μέσα στὶς λάσπες νὰ ζοῦν ἀκόμη καὶ οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων· δὲν πέρασαν ὅμως οὔτε δύο δεκαετίες κι ἔγινε ἄλμα στὴν οἰκονομία, παρὰ τὶς πολιτικὲς περιπέτειες· πῆγε τὸ νερὸ καὶ τὸ ἠλεκτρικὸ ρεῦμα, ἔγινε ὁ δρόμος μὲ ἄσφαλτο, γέμισαν τὰ χωριά αὐτοκίνητα κι ὄχι μόνον οἱ πόλεις, γαιῖδούρια δὲν ὑπάρχουν πλέον οὔτε γιὰ δεῖγμα –μὲ ἀρκετὲς ἀνάλογες ἐξαιρέσεις- καὶ τὰ παιδιά μας καὶ τὰ ἐγγόνια μας ἀπολαμβάνουν ἐξαιρετικὲς συνθήκες στὸ σχολεῖο, σὲ σύγκριση μὲ ἐμᾶς, ἄλλο ἂν μαθαίνουν καλύτερα γράμματα! ἀκόμη καὶ τὸ ἀμερικανικὸ ὄνειρο ξεθώριασε πιά, παρὰ τὴν καταγιγιστικὴ χολλυγουντιανὴ προπαγάνδα του, ἐνῶ ἀνατέλλει τὸ ἄστρο τῆς Κίνας καὶ τῶν Ἀναδυομένων...

Ἔχουν σημασία αὐτά, διότι πετύχαμε πολλὰ καὶ τὰ ζήσαμε ὅλα τους καὶ τὰ ἀφομοιώσαμε στὴν καθημερινότητά μας· ζοῦμε πλέον μὲ τὸ διαδίκτυο ὅλοι μας σχεδόν, μάθαμε ἀπ’ τὰ ἐγγόνια μας τὸ πῶς νὰ ταξειδεύουμε σὲ αὐτὸ καὶ δὲν λέμε νὰ τὸ ἀποχωριστοῦμε, ἐνῶ κι αὐτὰ νιώθουν περήφανα, γιατί κάνουν μάθημα στὸν παπποῦ καὶ στὴν γιαγιά, «ἔτσι εἶναι ρε παπποῦ!» λένε αὐτάρεσκα· κουτσὰ στραβὰ ἐπικοινωνοῦμε καὶ μὲ τοὺς φίλους μας μέσα ἀπ’ αὐτό, στέλνουμε ἐπιστολὲς καὶ φωτογραφίες, μιλάμε στὸ τηλέφωνο. Ἀπ’ τὴν πλάκα στὸν τρουβᾶ περάσαμε στὴν ψηφιακὴ ἐποχὴ κι ὅσοι τὴν ζοῦμε, δὲν μποροῦμε πιά νὰ τὴν ἀποχωριστοῦμε· πᾶμε στὸ πατρικὸ μας στὸ χωριό καὶ τὸ πρῶτο πρᾶγμα ποὺ παίρνουμε μαζί μας εἶναι ὁ ὑπολογιστής, μαζί μὲ τὸ κινητό, γιατί μέσα ἀπ’ αὐτὰ ἐνημερωνόμαστε πλέον πολὺ καλύτερα καὶ ἐπικοινωνοῦμε ἀμέσως. Τὰ συνηθίσαμε γιὰ καλὰ...

Ἐὰν προχωρήσουμε σὲ συνολικὴ ἐπισκόπηση τῶν ἀλλαγῶν βλέπουμε καθαρὰ τὴν μετάβαση ἀπ' τὴν βιομηχανικὴ ἐποχὴ καὶ τὸ ἀέναο κυνήγι τῆς ἀναπτύξεως καὶ τοῦ πλούτου, στὴν ψηφιακὴ μὲ ἄλλες ἀξίες νὰ τὴν διέπουν· ὅταν μαθαίναμε γράμματα, ἡ βασικὴ ἀρχὴ ἦταν ἡ ἐξειδίκευση, ὅπωςδὴποτε νὰ γίνεις εἰδικὸς στὸν κλάδο σου κι ὅσο καλύτερος εἰδικὸς γίνῃς, τόσο αὐξάνονταν οἱ πιθανότητες γιὰ ἐπιτυχία στὴν ζωὴ καὶ γιὰ κοινωνικὴ ἀνοδο· ὁ καλὸς ἐργάτης ἢ ὁ καλὸς ἐπιστῆμων μάθαινε τὰ πάντα γιὰ ὅλο καὶ πιὸ μικρὸ κομμάτι τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας ἢ τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ ἔλειπε πάντοτε· αὐτὴν τὴν εἶχαν οἱ ἐργοδότες, ἂν τὴν εἶχαν, ἢ οἱ πρόεδροι τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων ἢ οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες, ἂν τὴν εἶχαν καὶ αὐτοί. Ἀποδείχθηκε ὅτι ἔλειπε ἀπ' ὅλους· ἡ νοσοτροπία τους, τὸ ἦθος τους ἐπέδρασαν μὲ αὐστηρὰ ἀνασταλτικὸ τουλάχιστον τρόπο στὴν διεισδυτικότητά τῆς σκέψεως ὅλων μας, πέραν τῶν ὅποιων ἄλλων παραγόντων...

Φυσικὰ οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς γίνονται ἐκ τῶν ὑστέρων, διότι τότε ὅλοι μας πιστεύαμε, ὅτι οἱ ἀρχηγοί, οἱ ὅποιοι ἀρχηγοί! γνώριζαν τὸ τί ἤθελαν, ἄλλο τὸ τί ἀποδείχθηκε στὴν πράξη· ἡ αἴσθησις τῆς ἀμφισβητήσεως στὸν πολὺ κόσμον δὲν ὑπῆρχε, παρὰ σχεδὸν μόνο μέσα ἀπ' τὴν ἰδεολογία, ἡ μία ἦταν καλύτερη ἀπ' τὴν ἄλλη καὶ πάει λέγοντας... Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἐμπεριεῖχε τὴν ὑπακοή, ἀπόλυτη ἢ μὴ ἔχει δευτερεύουσα σημασία, στὴν ἀρχὴς της, σὲ κάτι ἀνώτερο ἀπ' τὸν καθένα μας· ἔστω κι ἂν δὲν τὸ ὁμολογούσαμε, γνωρίζαμε πολὺ καλὰ καὶ τὸ πιστεύαμε ὅτι δὲν μπορούσαμε νὰ ξέρουμε, τόσα ὅσα ἤξεραν οἱ ἀρχηγοί· ἄλλωστε τὸ δεχόμεσταν ὅτι δὲν εἶχαμε οὔτε ἐπαρκεῖς γνώσεις, οὔτε τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα, οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ. Ἡ πρόσβασις στὴν γνώση ἦταν δύσκολη καὶ περιορισμένη τότε· πότε θὰ ἔφθανε ἡ ἐφημερίδα γιὰ τὰ νέα, πότε τὰ βιβλία, πού ἦταν καὶ ἀκριβὰ καὶ λίγοι εἶχαν ὄχι μόνο τὴν οἰκονομικὴ ἀνεση, ἀλλὰ καὶ τὴν μόρφωση νὰ τὰ διαβάσουν;

Μὲ τὴν ψηφιακὴ ἐπανάστασις ὅλα ἄλλαξαν καὶ ἀλλάζουν ταχύτερα στὴν καθημερινότητά μας· ἔχουμε ὅλοι μας ἄμεση καὶ ὑπεύθυνη ἐνημέρωση, γιὰ ὅσα συμβαίνουν γύρω μας καὶ σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμον καὶ τὴν δυνατότητα κριτικῆς τῶν ὄσων προβάλλουν τὰ μαζικὰ μέσα ἐνημερώσεως σὲ κάθε χώρα· τὴν ἴδια στιγμή, ἔχουμε ἐπίσης τὴν ἀνεση τῆς ἀμέσου προσβάσεως στὴν παγκόσμια γνώσις σὲ μεγάλο βαθμό, ἢ τουλάχιστον σὲ ἱκανοποιητικὸ, ὅσο δὲν εἶχε καμμία ἄλλη γενιὰ στὴν παγκόσμια ἱστορία τοῦ γραπτοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ καθημερινές μας ἀνάγκες καλύπτονται πιὸ ἄνετα μὲ τὴν ψηφιακὴ τεχνολογία, ἔστω κι ἂν γκρινιάζουμε μερικὲς φορές, ἀλλὰ αὐτὸ δείχνει ὅτι γίνεται περισσότερο λόγω κεκτημένης ταχύτητος· προσαρμοσθήκαμε ἀρκετὰ εὐκόλα ὅλοι μας καὶ σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμον, μὲ μοναδικὸ κριτήριον, τὸν βαθμὸ κατανόησεως καὶ τὴν συνεισφορὰ ἐκάστου λαοῦ στὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας, στὴν ἀξιοποίηση τῶν δυνατοτήτων της, τῶν

ἀγνώστων αὐτῶν δυνατοτήτων πρὶν ἀπὸ λίγο καιροῦ. Καὶ νὰ τὸ ποῦμε ἀλλιῶς, στὴν δημιουργικὴ σκέψη, τὴν ἄκρως ἀπαραίτητη γιὰ ὅλους μας στὴν ψηφιακὴ ἐποχὴ.

Ὅλοι γνωρίζουμε ὅτι ἄλλη εἶναι ἡ ζωὴ μας τώρα πλέον καὶ ἄλλα συμβουλευόμεθα τὰ ἐγγόνια μας, γιὰ τὰ παιδιὰ μας ἔχουν πάρει γενικὰ τὸν δρόμο τους παραπλήσιο μὲ τὸν δικό μας, στὸ βαθμὸ ποῦ ἔχουμε διάλογο μαζί τους· ἄλλωστε αὐτὸ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τοῦ διαλογισμοῦ μας, ὡς ἀπόρροια τῆς μακρᾶς διαδρομῆς καὶ τῆς ἀκόμη πλουσιώτερης ἐμπειρίας. Ὅταν ὁ πολίτης, διότι τὸν πολίτη ἐπιστρέφουμε, ἔχει τὴν ἀνεση ἀπ' τὸν γάϊδαρο τῶν παιδικῶν του χρόνων τῆς συμβιώσεως μὲ τὴν ψηφιακὴ τεχνολογία, καὶ μάλιστα ἀρκετὰ εὐκόλα νὰ προσαρμόζεται στὶς ἀνάγκες της καὶ στὶς ἀπαιτήσεις της, τότε ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἡ ἰκανότης προσαρμογῆς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀπεριόριστη, ἀνεξαρτήτως τῶν ἄλλων παραμέτρων -ιδεολογικὲς ἐξαρτήσεις, κλίμα καὶ ἐπιβίωσή μας ὡς ζωικὸ εἶδος στὸν πλανήτη Γῆ-, καὶ μὲ ἀπρόβλεπτες τὶς δυνατότητες του· τὸ ἐρώτημα ἀφορᾷ ἀκριβῶς αὐτὲς τὶς δυνατότητες τῆς προσαρμογῆς στοὺς διάφορους λαούς, ἢ μᾶλλον πολιτισμοὺς καλύτερα, καὶ τὴν ἀλλαγὴ στὸ ἦθος τοῦ πολίτου. Ποιὸς πολίτης ἀναδύεται καὶ πῶς θὰ ἀντιδράσει στὶς νέες συνθήκες; Αὐτὸ εἶναι, στὸ βαθμὸ τοῦ δυνατοῦ φυσικά, τὸ ἀντικείμενο τῶν διερευνήσεών μας.

«Καὶ μετὰ Δάμωνος βουλευσόμεθα»

Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπ' τὸ δεύτερο ταξίδι του στὶς Συρακοῦσες, μᾶλλον κατὰ τὴν πιθανώτερη ἐρμηνεία, ὁ Πλάτων ἔγραψε τὴν «Πολιτεία» του, στὴν ὁποία συμπεριέλαβε τὸ ἀπαύγασμα τῆς φιλοσοφίας του καὶ τῆς ἐμπειρίας του ἀπ' τοὺς δύο τυράννους τῆς Σικελίας, τὸν Διονύσιο τὸν πρεσβύτερο καὶ τὸν νεώτερο, ἀλλὰ καὶ τὴν φιλία του μὲ τὸν Δίωνα· ἡ περιπλάνηση στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία εἶναι πάντοτε ἄκρως ἐνδιαφέρουσα, ὅταν ἐμπεριέχει καὶ τὴν ἀνωτέρας μορφῆς στὴν ἱστορία καλλιπέπια τοῦ λόγου· ἐπὶ δύομισυ χιλιάδες χρόνια σχεδὸν τρέφεται ἡ παγκόσμια φιλοσοφία ἀπ' τὴν «Πολιτεία» καὶ τὰ ἄλλα ἔργα του καὶ ἀνασκαλεύει μεταξὺ τῶν γραμμῶν τους νέες ἐρμηνεῖες καὶ ἀπόψεις τοῦ φιλοσόφου καὶ θὰ τις ἀνασκαλεύει ὅσο ὑπάρχει ἄνθρωπος εἰς τὸν σεμνὸν τοῦτον πλανήτην.

Τὸ ἐνδιαφέρον μας ὅμως εἶναι ἄλλο, ἡ θεώρηση ἀπ' τὸν φιλόσοφο τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς, διότι τὴν μετάβαση ἀπ' τὴν ἄμεσο δημοκρατία τοῦ πέμπτου αἰῶνος μὲ ἐνεργοὺς πολῖτες ἀποπνέει ἡ «Πολιτεία» καὶ ὀλόκληρο τὸ πλατωνικὸ ἔργο, στὴν «ἄμεσο» μὲ ἀπράγμονες τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ἢ καὶ ἀχρείους πρὸς τὸ τέλος του, ἢ στὴν πεφωτισμένη βασιλεία· ἡ πορεία εἶναι καθοδική γιὰ τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, μὲ τὴν σταδιακὴ συρρίκνωσή της πρὸς τὴν συσταλτικὴ ἠθικὴ ὡς κυρίαρχη· ἀπεικονίζεται σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ σωζόμενα φιλοσοφικὰ ἔργα καὶ ἀκόμη περισσότερο στὸν Ἀριστοτέλη, τὸν μεγάλου μαθητὴ τοῦ Πλάτωνος, ἂν καὶ οἱ τραγικοὶ καὶ ὁ Ἀριστοφάνης μᾶς ἔχουν ἀφήσει ἀρκετὰ καὶ πολὺ διδακτικὰ δείγματα αὐτῆς τῆς ταλαντεύσεως. Ἡ διασταλτικὴ ἠθικὴ ὑποχωροῦσε ἐμφανέστατα.

Στὴν ἱστορία ὁ φιλοσοφικὸς διαλογισμὸς πάντα ἔπεται τῶν πραγματικῶν γεγονότων, μὲ πρώτη, καλύτερη καὶ πληρέστερη μαρτυρία τὸν τέταρτο π.Χ. αἰῶνα· ἐπομένως δύναται νὰ θεωρηθεῖ ὡς καλὸ καὶ πειστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴν ἐποχὴ μας, μεταβατικὴ καὶ αὐτὴ καὶ εὐελπιστοῦμε πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ὁ Πλάτων συνέγραψε τὴν «Πολιτεία» του ὡς ἀπάντηση στὴν ἀπραγμοσύνη τῶν συμπολιτῶν του, καὶ τοῦ ἰδίου ἀκόμη, τὴν ταπεινωτικὴ ἐποχὴ μετὰ τὴν συντριβὴ τῶν Ἀθηναίων στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, τὴν κατάληψη τῆς πόλεως τῶν ἀπ' τὸν Λύσανδρο καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς μαρτυρικῆς τυραννίας τῶν τριάκοντα, ἀλλὰ καὶ τῆς καταδίκης τοῦ διδασκάλου του, λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας· ὁ Σωκράτης ὅμως προτίμησε τὴν «αὐτοκτονία» καὶ δὲν δραπέτευσε ἐκτὸς τῆς πόλεως, ὅπως τὸν παρακαλοῦσε ὁ πλούσιος μαθητὴς του Κρίτων καὶ ἄλλοι, παρὰ ἤπιε τὸ κώνειο, ὡς ὑπέρτατη ὑπηρεσία πρὸς τὴν πόλιν του, ἔμεινε ἐνεργὸς πολίτης καὶ εἰς τὸν θάνατόν του. Ὁ «πιστὸς» ὅμως μαθητὴς του ἀπουσίαζε ἀπ' τις τελευταῖες στιγμὲς τοῦ διδασκάλου του -ἦταν λέει ἄρρωστος-, ἀλλὰ καὶ δραπέτευσε ἀπὸ φόβο στὰ Μέγαρα, μετὰ τὸν θάνατό του, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ συμμαθητές του· ἐξαίρεση εἶχε ἀποτελέσει μόνον ὁ Ἴσοκράτης, ὁ ὁποῖος

κυκλοφόρησε στην Ἀγορὰ τὴν ἐπομένη φορῶντας μαῦρα, θρηνῶν γιὰ τὸν μεγάλο φιλόσοφο καὶ πρῶτο πολίτη τῆς πόλεως¹.

Ἡ ἀναφορὰ εἰς τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀποβλέπει ἀποκλειστικῶς καὶ μόνο στὴν σκιαγράφηση τῆς καθημερινότητος τῆς μεταβατικῆς ἐκείνης ἐποχῆς· οἱ φιλοσοφικὲς θεωρίες καὶ ἡ διδασκαλία, ἀπὸ καθέδρας μάλιστα, διαμορφώνουν τὴν παγκόσμια σκέψη καὶ τὴν πολιτικὴ ἀντίληψη τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ πολλὰς γενιὰς ἢ καὶ περισσότερους αἰῶνες, ἀλλὰ τὸ πῶς ἀντιδρᾷ ὁ ἀπλὸς ἄνθρωπος ἐκάστης ἐποχῆς εἶναι ἄλλο θέμα καὶ χρειάζεται διαφορετικὴ προσέγγιση. Ἀπ' τὴν ἀνατροπὴ τῆς τυραννίας τῶν τριάκοντα, τῆς χειρότερης τυραννίας στὴν ἱστορία τους, καὶ μέχρι τὸ 393 π.Χ., ὅταν ὁ στρατηγὸς Κόνων μὲ περσικὸ χρυσὸ ἀνοικοδόμησε πρόχειρα τὰ μακρὰ τείχη καὶ ἐπέτρεψε τὴν ναυπήγηση κάποιων τριήρων, ἤτοι ἐπὶ δεκαετία περίπου, ζοῦσαν οἱ Ἀθηναῖοι ἐξουθενωμένοι καὶ περίλυποι τὴν χλεύη τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καὶ τῶν ξένων· σώθηκαν ἀπ' τὸν ἑξανδραποδισμό, χάρις στοὺς προγόνους τους, τὴν μεγαλοψυχία τῶν Σπαρτιατῶν ἐφόρων, τοῦ νὰ μὴν καταστραφεῖ ἡ πόλις ποὺ τόσα προσέφερε στὸ μεγαλεῖο τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ τὴν παρέμβαση ἐνὸς ἀγνώστου Φωκέως, ὁ ὁποῖος τὸ βράδυ παρὰ πότον, στὸ συμπόσιο, μετὰ τὴν παράδοση τῆς πόλεως, τραγούδησε ὀλόκληρη τὴν πάροδο τῆς «Ἠλέκτρας» τοῦ Εὐριπίδου καὶ τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ εἶναι:

Ἀγαμέμνονος ὦ κόρα,
ἤλυθον Ἠλέκτρα, ποτὶ σὰν ἀγρότειραν αὐλάν².

Ὅλοι ξέσπασαν σὲ δάκρυα τότε καὶ συμφώνησαν εἰς τὸ νὰ μὴν ἑξανδραποδισθεῖ ἡ πόλις, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῶν σκληρῶν μέτρων τοῦ αὐταρχικοῦ Λυσάνδρου· δέκα χρόνια πρὶν εἶχε διδαχθεῖ ἡ «Ἠλέκτρα», στὴν διάρκεια τοῦ πολέμου, ἀλλὰ εἶχε ἐπαναδιδαχθεῖ σὲ πολλὰς ἑλληνικὰς πόλεις καὶ πάρα πολλοὶ τραγουδοῦσαν τὰ χορικά τῆς ἀπὸ στήθους· δηλαδή, δὲν ἦταν καὶ τόσο μισητὸς ἐχθρὸς ὁ Ἀθηναῖος, ὅταν εἶχαν ἰσχυρότατους δεσμοὺς μαζί του, ὄχι μόνο τὴν ἱστορία, στὴν καταγωγὴ τους καὶ στὴν κοινὴ πολιτιστικὴ τους παράδοση, ἀλλὰ καὶ στὴν προσφορὰ τῶν τραγικῶν καὶ κωμικῶν ποιητῶν καὶ στὰ χειρότερα χρόνια τοῦ πολέμου,

ὦ κόρη τοῦ Ἀγαμέμνονος,
ἦρθα Ἠλέκτρα, μπροστὰ στὴν ἀγροτικὴ αὐλή σου.

¹ Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 36, κ.έ.

² Πλουτάρχου, «Λυσάνδρος», κεφ. ιε', παρ. 3-4, «Ἠλέκτρα», στ. 167-168, μετάφραση δική μου, καὶ στὸ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Δημοκλῆς ὁ καλός», σελ. 68.

Ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος χάραξε τὴν μετάβαση ἀπ' τὸν ἐνεργὸ πολίτη στὸν ἀπράγμονα καὶ στὸν ἀχρεῖο, ὄχι μόνο στὸ κλεινὸν ἄστυ μὲ τὶς ἐπιπτώσεις κι ἀπ' τὸν λοιμὸ, ἀλλὰ καὶ σὲ ὀλόκληρο τὸν Ἑλληνισμό· ἦταν ἐντελῶς ἄλλος ὁ Ἕλληνας καὶ ὁ Ἀθηναῖος πολὺ περισσότερο τοῦ 431 π.Χ. καὶ ἄλλος τοῦ 403· ἡ καθημερινότητά τους δὲν εἶχε σχεδὸν κανένα σημεῖο ἐπαφῆς, ὄχι μόνο στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ, ἀλλὰ καὶ στὴν γλῶσσα περισσότερο, μὲ μοναδικὴ ἴσως ἐξαίρεση τὴν μουσικὴ καὶ τὴν ποίηση. Απομονωμένη ζοῦσε γιὰ πολλὰ χρόνια ἡ Ἡλέκτρα, μᾶς λέει ὁ ποιητής, σὲ μιὰ φτωχικὴ καλύβα τοῦ πατέρα της, ἐξόριστη ἀπ' τὴν ἄκαρδη μητέρα της καὶ τὸν αὐταρχικὸ ἐραστή της καὶ σφετεριστὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀγαμέμνονος· ὁ κορυφαῖος τοῦ Χοροῦ τῆς ἀναγγέλλει τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἀδελφοῦ της, τῆς μοναδικῆς της ἐλπίδος. Ὁ Ὀρέστης ἀποδίδει τὴν δικαιοσύνη, σκοτώνει τὸν Αἰγισθο καὶ τὴν Κλυταιμνήστρα, καὶ πληρώνει αὐτὸς μὲ τὴν καταδίωξη τῶν Ἐρινύων γιὰ τὴν μητροκτονία· ἀλλοῦ μᾶς ὀδηγεῖ ὁ μῦθος, ἀλλὰ τὸ θέμα μας εἶναι ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι, νικητὲς καὶ ἀδίστακτοι, καὶ οἱ σύμμαχοί τους, μὲ πολλὰ ἐγκλήματα γενοκτονίας στὸν πόλεμο, συγκινήθηκαν ἀπ' τὴν πάροδο τῆς Ἡλέκτρας. Δὲν εἶχαν χαθεῖ ὅλες οἱ κοινὲς τους ρίζες μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες· διατηροῦσαν ζωντανὴ τὴν ἐπικοινωνία τους, στὰ χορικά, ὡς τραγούδια τῆς ἐποχῆς, στὶς διονυσιακὲς ἐορτές...

Ἡ μουσικὴ ἐπέτρεψε, χάρις στὴν διείδυσή της στὰ κατάβαθα τῆς ψυχῆς τους, τὴν ἀνάδυση τῶν κοινῶν πολιτικῶν τους ἀξιῶν εὐκολώτερα καὶ μονιμώτερα στὴν συμπεριφορὰ τους· πρακτικὰ αὐτὸ ἔγινε, ἀρχικὰ μὲ τὴν συγκίνηση ὅλων τους, μὲ τὰ δάκρυά τους, καθὼς συνόδευαν τὸ τραγούδι τῶν χορικῶν, καὶ αὐτὴ ἡ μουσικὴ προκάλεσε τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἠθους των, ἔστω καὶ προσωρινά· τοὺς ἦταν πλέον ἀδιανόητο νὰ καταδικάσουν σὲ ἐξανδραποδισμό τοὺς Ἀθηναίους, ὅσο κι ἂν τοὺς μίσησαν κατὰ τὸν πόλεμο. Ἐνιωθαν, ὅτι μὲ τὴν πράξη τους αὐτὴ, θὰ καταδίκαζαν σὲ ἐξανδραποδισμό τὸ καλύτερο κομμάτι τῆς ψυχῆς τους, καὶ τὸ ἀπέρριψαν. Φυσικὰ τὴν ἴδια στιγμὴ ἐδέχοντο τοὺς ὀλοκληρωτικῆς νοοτροπίας ὄρους τοῦ Λυσάνδρου καὶ ἔβλεπαν τὸν πανίσχυρο ναύαρχο ἐπιστρατεύειν καὶ αὐλητρίδες γιὰ συνοδεία κατὰ τὴν κατεδάφιση τῶν μακρῶν τειχῶν. Ἔστι κυλάει συνήθως ἡ ἱστορία...

Ἦταν κοινὴ ἡ πεποίθηση τῶν Ἑλλήνων ὅτι τὸ πολιτικὸ τους ἠθος ἐπηρεάζεται ἀμέσως καὶ εὐθέως ἀπ' τὴν μουσικὴ ποὺ ἀκοῦνε τὴν στιγμὴ τῆς δράσεώς των, ἀπ' τοὺς ῥυθμοὺς τῆς μουσικῆς· κανεὶς δὲν ἀμφισβήτησε τὴν ἀρχὴ αὐτὴ στὴν μακρὰ πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μὲ τὴν ἐξαίρεση, πλαγίως ὅμως καὶ μὲ τὴν τακτικὴ τῆς σιωπῆς, τὴν περίοδο τῆς δουλικῆς ἐξαρτήσεως ἀπ' τὴν δυτικὴ σκέψη τὸν προηγούμενο κυρίως αἰῶνα, ἐνῶ τὴν ἀποδέχθηκε ἡ Ὀρθοδοξία στὴν ὑμνολογία της. Ἄς ἐπιστρέψουμε ὅμως στὸ θέμα μας καὶ στὸ πῶς ἀντέδρασε ὁ μέγας φιλόσοφος στὶς ἀλλαγές τῆς ἐποχῆς του· ἦταν μαθητὴς τοῦ Σωκράτους κατὰ τὸ ὀκτάμηνο τῆς τυραννίας τῶν τριάκοντα, μὲ πρῶτον καὶ χειρότερον τὸν θεῖο του Κριτία, πρῶτο ἐξάδελφο τῆς μητέρας του, καὶ τὸν ἄλλο θεῖο του, ἀδελφὸ τῆς

μητέρας του, τὸν Χαρμίδη, τύραννο μὲ τοὺς δέκα τοῦ Πειραιῶς. Αναφέρει εἰς τὴν «Ἀπολογία τοῦ Σωκράτους», τὴν ἀντίρρηση τοῦ φιλοσόφου πρὸς τὸν πρῶτον μαθητὴ τοῦ Κριτία, νὰ πάει καὶ νὰ συλλάβει τὸν Λέοντα τὸν Σαλαμίνιο, ἀλλὰ δὲν ἐπανέρχεται στὰ ἄλλα ἔργα του στὸ θέμα αὐτό· ἦταν μεγαλειώδης ἡ ἄρνηση τοῦ Σωκράτους, ὁ ὁποῖος γνώριζε ὅτι κινδύνευε μὲ θάνατο, ἀλλὰ τὸ τόλμησε, ἀπέδειξε ὅτι παρέμεινε ἐλεύθερος πολίτης καὶ κάτω ἀπ' τὴν πιὸ φρικτὴ τυραννία τῆς πόλεως του. Ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης ἐπίσης γράφει, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀναφέρεται σὲ ἄλλους, ὅτι κατὰ τὴν σύλληψη τοῦ Θηραμένου ἀπ' τὸν Κριτία, στὴν μοναδικὴ συνεδρίαση τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου ἐπὶ τριάκοντα τυράννων, ἀντέδρασε μὲ δύο φίλους του, ἀλλὰ οἱ ὑπόλοιποι φοβήθηκαν ἀπ' τοὺς ὀπλισμένους φρουροὺς τῶν τυράννων· τὸ θάρρος του ἔδειξε ὁ πρῶτος τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν:

«Σωκράτης δὲ ὁ φιλόσοφος καὶ δύο τῶν οἰκείων προσδραμόντες ἐνεχείρουν κωλύει τοὺς ὑπηρέτας»³. ἦταν ἡ πρώτη του σύγκρουση μὲ τὸν μαθητὴ τοῦ Κριτία, ἀλλὰ ὁ Θηραμένος ὁ κόθορνος, σὰν τὰ ξύλινα σανδάλια ποὺ φοριόνταν καὶ στὰ δύο πόδια, ἀπ' τίς μεταπηδήσεις του ἀπ' τὴν μία παράταξη στὴν ἄλλη καὶ ἕνας τῶν τριάκοντα, ἦταν μαθητὴς του· ὁ Σωκράτης, γνώριζε τὸν πολιτικὸ χαρακτῆρα τοῦ κόθορνου, ἀλλὰ ἐπανελάβε ὅτι ὁ σεβασμὸς τῆς διαδικασίας εἶναι τὸ πρῶτιστο στὴν δημοκρατία, ὅπως εἶχε κάνει καὶ στὴν δίκη τῶν δέκα στρατηγῶν τρία χρόνια πρῖν.

Ὁ Πλάτων ἦταν εἰκοσιπέντε ἐτῶν τότε, ἀρκετὰ μεγάλος, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὸ περιστατικὸ, μᾶλλον ἔκλινε πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς θεῖους του, παρὰ πρὸς τὸν διδάσκαλό του· οὔτε στὸ ποιὰ θέση πῆρε κατὰ τὴν ἐξέγερση τῶν Δημοκρατικῶν ὑπὸ τὸν Θρασύβουλο καὶ τίς συγκρούσεις τους μὲ τοὺς τριάκοντα. Ὅπως δὴποτε, ἐπειδὴ ἦταν σὲ στρατεύσιμη ἡλικία εἶχε συμμετάσχει τουλάχιστον στὴν φρουρὰ τῆς πόλεως καὶ σὲ πολλὰ μάχες προηγουμένως, κατὰ τὴν πολύμηνη πολιορκία τοῦ Λυσάνδρου, ὅταν πολλοὶ συμπολίτες του πέθαιναν ἀπ' τὴν πείνα μπροστὰ στὰ μάτια του, καὶ ἀργότερα μᾶλλον εἶχε ἐνεργὸ παρουσία στὴν πόλη.

Φαίνεται ὅμως ὅτι εἶχε βαθειὰ χαραγμένη μέσα του τὴν ἀριστοκρατικὴ τουλάχιστον ἀντίληψη, ἢ μᾶλλον τὸν θαυμασμό του γιὰ τὴν ἀπόλυτη βασιλικὴ ἐξουσία, ἔστω καὶ μὲ τὴν μορφὴ τοῦ φιλοσόφου βασιλέως· ἄλλωστε πολλοὶ συμμαθητὲς του ἐθήτευαν μαζί του παρὰ τὸν τύραννο Διονύσιο, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ κυνικὸς Ἀντισθένης, καὶ ἀπολάμβαναν τὴν προστασία του· Εἶχε ἐγκαταλείψει ἔτσι τὴν διδασκαλία τοῦ Σωκράτους, ἀκόμη καὶ στὰ καθημερινά, ὅταν αὐτὸς εἶχε ἀρνηθεῖ πεισματικὰ νὰ μεταβεῖ στὴν αὐλὴ τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Ἀρχελαίου, ὅπως εἶχε κάνει ὁ στενὸς του φίλος Εὐριπίδης, ὅπου ἄφησε καὶ τὴν τελευταία του πνοή, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐρωμένος του Ἀγάθων, πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποῖου ἐγράφη τὸ «Συμπόσιον». Δὲν ἐθεωρεῖτο καθόλου τιμητικὸ ἔργο ἢ παραμονὴ

³ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου, Βιβλ. ΙΔ' κεφ. ε', παρ. 2, καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Τὰ ἰδεολογικὰ δεσμά», ἐκδόσεις «Ὀδυσσεύς», 1982, σελ. 217, κ. ἐ., καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 59, κ. ἐ.

στήν αὐλή τοῦ τυράννου, τὸ ἀντίθετο μάλιστα ἦταν πολλὰ τὰ εἰρωνικά σχόλια. Γιὰ τὸν Διογένη λένε, ὅτι, ὅταν, «ὁ Πλάτων θεασάμενος αὐτὸν λάχανα πλύνοντα, προσελθὼν ἡσυχῇ εἶποι αὐτῷ· “εἰ Διονύσιον ἐθεράπευες, οὐκ ἂν λάχανα ἔπλυνες.” τὸν δὲ ἀποκρίνασθαι ὁμοίως ἡσυχῇ, “καὶ σὺ εἰ λάχανα ἔπλυνες, οὐκ ἂν Διονύσιον ἐθεράπευες”»⁴. Τὴν γνώμη τῆς Ἀγορᾶς, μέσα ἀπ’ τὸ πιθάρι τοῦ ἐξέφραζε ὁ κυνικὸς φιλόσοφος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν διδάσκαλό του Ἀντισθένη· «ὅταν εἶδε ὁ Πλάτων τὸν Διογένη νὰ πλένει λάχανα, τὸν πλησίασε ἀθόρυβα καὶ τοῦ εἶπε· “ἂν ὑπηρετοῦσες τὸν Διονύσιο, δὲν θὰ ἔπλυνες λάχανα”· καὶ αὐτὸς ἀπάντησε τὸ ἴδιο ἥρημα, “καὶ σὺ ἂν ἔπλυνες λάχανα, δὲν θὰ ὑπηρετοῦσες τὸν Διονύσιο». Δὲν γνωρίζουμε, ἂν ἀνταπάντησε ὁ Πλάτων, ἀλλὰ μᾶλλον ὄχι στὸν ἐτοιμόλογο κυνικό.

Τὸν παρακαλοῦσαν τὸν Σωκράτη ὁ Κρίτων καὶ ἄλλοι φίλοι τοῦ καὶ μαθητῆς του, πρὶν τὸν θάνατό του μὲ τὸ κώνειο, νὰ δραπετεύσει στήν Θεσσαλία, ἀλλὰ αὐτὸς ἀρνήθηκε, διατήρησε τὸ ἦθος τοῦ ἐλευθέρου πολίτου· ὅταν τοῦ προτείνει ὁ πλούσιος φίλος του νὰ δραπετεύσει καὶ νὰ καταφύγει στήν Θεσσαλία, ρωτᾷ, πῶς θὰ ζήσει ἐκεῖ: «ὑπερχόμενος δὴ βιώσει πάντας ἀνθρώπους καὶ δουλεύων –τί ποιῶν; ἢ εὐωχούμενος ἐν Θετταλία, ὡσπερ ἐπὶ δεῖπνον ἀποδεδημηκῶς εἰς Θετταλίαν;... ἀλλὰ δὴ τῶν παιδῶν ἕνεκα βούλει ζῆν, ἵνα αὐτοὺς ἐκθρέψῃς καὶ παιδεύσῃς; Τί δέ; εἰς Θετταλίαν αὐτοὺς ἀγαγὼν θρέψεις τε καὶ παιδεύσεις, ξένους ποιήσας, ἵνα καὶ τοῦτο ἀπολαύσωσιν;»⁵ Μὲ τὸ διαμῶνιό του συζητᾷ ὁ Σωκράτης, λέγοντας, «με κολακεία καὶ δουλικότητα θὰ πλησιάζω ὅλους τοὺς ἀνθρώπους γιὰ νὰ ζήσω - κάνοντας τί; ἢ τρώγοντας σὰν τοὺς Θεσσαλοὺς, ὅπως κάνουν καὶ ὅσοι πᾶνε ἐκεῖ γιὰ ἕναν καλὸ δεῖπνο... Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ παιδιά μου πρέπει νὰ φροντίσω νὰ ζήσω, γιὰ νὰ τὰ μεγαλώσω καὶ νὰ τὰ μάθω γράμματα; Γιατί; Νὰ τὰ πάρω στή Θεσσαλία καὶ νὰ τὰ ἀναθρέψω καὶ νὰ τὰ ἐκπαιδεύσω, δηλαδή νὰ τοὺς κάνω ξένους ἀπ’ τὴν πόλη τους, καὶ νὰ γνωρίσουν καὶ αὐτὴ τὴν ἐμπειρία;»

Ἡ διαφορὰ αὐτὴ εἶναι ἡ μέγιστη μεταξὺ τοῦ φιλοσόφου καὶ ὑποδείγματος πολίτου καὶ τοῦ πλέον διάσημου ἀλλὰ καὶ ὄλων τῶν μαθητῶν του· ὁ Σωκράτης παρέμεινε ἐνεργὸς πολίτης μέχρι τὴν τελευταία του πνοή καὶ ζοῦσε στὸ παρόν, ὅταν καὶ πρὶν τὴν ἐκτέλεσή του μάθαινε τὴν δημῶδη μουσική, ἐπειδὴ τὴν εἶχε παραμελήσει προηγουμένως, ὅπως ἀναφέρει εἰς τὸν «Φαίδωνα»: «νῦν δ’ ἐπειδὴ ἢ τε δίκη ἐγένετο καὶ ἢ τοῦ θεοῦ ἐορτὴ διεκάλυέ με ἀποθνήσκειν, ἔδοξε χρῆναι, εἰ ἄρα πολλάκις μοι προστάττοι τὸ ἐνύπνιον ταύτην τὴν δημῶδη μουσικὴν ποιεῖν, μὴ ἀπειθῆσαι αὐτῷ ἀλλὰ ποιεῖν· ἀσφαλέστερον γὰρ εἶναι μὴ ἀπιέναι πρὶν ἀφοσιώσασθαι ποιήσαντι ποιήματα καὶ πειθόμενον τῷ ἐνυπνίῳ»⁶. Ὁ Σωκράτης ἐπιμένει, ὅτι εἶχε παραμελήσει τὴν δημῶδη μουσική καὶ ὅτι τοῦ ἔδωσε ἐντολή τὸ ἐνύπνιον, τὸ

⁴ Διογένης Λαερτίου, «Βίοι φιλοσόφων», Βιβλ. Στ’, κεφ. β’, παρ. 58.

⁵ Πλάτωνος, «Κρίτων», 53ε, μετάφραση δική μου.

⁶ Τοῦ ἴδιου, «Φαίδων», 61α, μετάφραση δική μου.

δαιμόνιο του, να μὴ φύγει ἀπ' τὸν ἐπίγειο κόσμον, πρὶν μάθει καλὰ τὴν δημοτικὴ μουσικὴ καὶ γράψει καὶ ποιήματα σὲ αὐτήν· ἀπαιτοῦσε δηλαδὴ τὴν πλήρη ταύτισή του μὲ τὶς ὅποιες πτυχὲς τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς εἶχε παραμελήσει προηγουμένως· ὁ μέγας φιλόσοφος δίδει ἔτσι τὸ μήνυμα στοὺς μαθητές του, ἂν καὶ ἀπουσίαζε ὁ Πλάτων, ὅτι ὀφείλουν νὰ τηρήσουν τὸ ἦθος τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς, διότι αὐτὸ τὸ ἦθος διαμορφώνει τὸν ἐνεργὸ πολίτη· στὴν πράξη ἀναφέρεται στὴν καθημερινότητα τῶν πολιτῶν. «Τώρα, λέει, ἀφοῦ ἔγινε ἡ δίκη καὶ ἡ ἐορτὴ τοῦ Ἀπόλλωνος μὲ ἐμπόδισε τοῦ νὰ ἀποθάνω, πίστεψα ὅτι πρέπει, ἐπειδὴ καὶ τὸ δαιμόνιο πολλές φορές μὲ προστάζει νὰ ἀσχοληθῶ μὲ αὐτὴν τὴν δημώδη μουσικὴν, νὰ μὴν παρακούσω ἀλλὰ νὰ ἀσχοληθῶ· διότι πιστεύω ὅτι εἶναι καλύτερα πρὶν ἀποχωρήσω ἀπ' τὴν ζωὴ αὐτὴ νὰ ἀφοσιωθῶ στὴν δημοτικὴ μουσικὴ ὑπακούοντας στὸ δαιμόνιο». Ἀφοσίωση θεωρεῖ τὴ μάθηση τῆς δημώδους μουσικῆς.

Εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε τὸ θάρρος του καὶ ἡ ἠρεμία του μὲ τὴν ὁποία ἤπια τὸ κῶνιο, ἡ ἔμφασή του στὴν ἔκφραση τῆς δημιουργικῆς του σκέψεως ὡς τὴν τελευταία στιγμή, ὅπως μὲ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὴν δημώδη μουσικὴ. Ἡ ἔμφαση στὰ περιστατικὰ αὐτὰ ἀποβλέπει στὴν ὑπογράμμιση τῆς ἀλλαγῆς τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς τῶν Ἀθηναίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τῆς ἐμμονῆς τοῦ Σωκράτους εἰς τὴν διατήρηση τῆς νοοτροπίας τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς, τὴν ὁποία ἀκριβῶς ἐγκατέλειπε ὁ Πλάτων, ἔστω κι ἂν ἀναφέρεται στὸν Δάμωνα στὴν «Πολιτεία» του· στὰ τελευταία βιβλία τῆς ὁμως ὑπαναχωρεῖ καὶ θέτει τὴν ποίηση ὑπὸ τὴν φιλοσοφία, στὸ γνωστὸ θέμα τὸ ὁποῖο δέσποσε ἀπ' τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ στοὺς φιλοσοφικοὺς κύκλους, ἂν καί, καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του ἀναγνωρίζει τὸν ρόλο τῆς ποιήσεως, ἢ μᾶλλον τοῦ προφορικοῦ λόγου· ἄλλωστε ὁ διδάσκαλός του δὲν χρησιμοποίησε ποτὲ τὸν γραπτὸ λόγο, ἦταν ἐνεργὸς πολίτης καὶ ἀσκοῦσε τὴν ἰσηγορία καὶ τὴν φιλοσοφία στὰ ἴδια πλαίσια, χωρὶς καμμία διάκριση. Αὐτὸ ἀγνόησαν ὅλοι σχεδὸν οἱ μαθητές του· ἀλλὰ ὁ Σωκράτης ἔζησε στὴν στενὴ συντροφιά τῶν μεγάλων τοῦ πέμπτου αἰῶνος καὶ συζητοῦσε μαζί τους, ὅλα τὰ προβλήματα, πολιτικὰ καὶ ἄλλα, ἄς μὴν τὸ ξεχνοῦμε αὐτό. Οἱ παλαιότεροι εἶχαν ζήσει καὶ εἶχαν ἀσκήσει τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, ὅπως τὴν ὑπογράμμισαν, ὁ Περικλῆς εἰς τὸν «Ἐπιτάφιον», ὡς ἐγκώμιόν της, «μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν»⁷, καὶ οἱ Κορίνθιοι εἰς τὸ συνέδριον τῆς Πελοποννησιακῆς συμμαχίας στὴ Σπάρτη τοὺς κατηγοροῦν, λίγο πρὶν τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου, «μόνοι γὰρ ἔχουσί τε ὁμοίως καὶ ἐλπίζουσιν ἂ ἂν ἐπινοήσωσι, διὰ τὸ ταχεῖαν τὴν ἐπιχείρησιν ποιεῖσθαι ὧν ἂν γνῶσι»⁸.

⁷ Θουκυδίδου, «Ἐυγγραφή», Βιβλ. Β', κεφ. μ, παρ. 2, (μετάφραση δική μου), καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 3.

⁸ Αὐτόθι, Βιβλ. Α', κεφ. σ', παρ. 7, (μετάφραση δική μου), καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ' τὸν ἐφησυχασμὸν στίς διομολογήσεις», σελ. 24.

Ποιές είναι οι ιδιότητες τις οποίες θέτει ως απαραίτητες για τὸν ἐνεργὸ πολίτη ὁ Περικλῆς, «ἐνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γινῶναι»· δηλαδή ἀσχολοῦταν ὁ πολίτης «μὲ τις οἰκογενειακῆς του καὶ οἰκονομικῆς του ὑποθέσεις, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ πολιτικὰ ταυτοχρόνως», καὶ ἐπιμένει ὅτι, «καὶ ὅταν ἀσχολεῖται μὲ ἄλλα πράγματα δὲν γνωρίζει ὀλιγώτερον καλὰ τὰ πολιτικὰ», ὑπογραμμίζοντας μάλιστα ὅτι, εἶναι «οἱ μόνοι ποὺ ὅποιον δὲν ἀσχολεῖται καθόλου μὲ τὰ πολιτικὰ, τὸν θεωροῦν ὄχι ἀπράγμονα ἀλλὰ ἀχρεῖον».. Ὅπως καὶ οἱ Κορίνθιοι κατηγοροῦν τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι εἶναι, «αὐτοὶ ποὺ ταυτίζουν τὴν ἀπόφασή τους μὲ τὴν ἐκτέλεσή της, διότι τόσο γρήγορα ἐφαρμόζουν στὴν πράξη τις ἀποφάσεις τους»· φυσικά, αὐτὸ δὲν ἴσχυε μόνο για τοὺς Ἀθηναίους, παρὰ καὶ για ὅλους τοὺς Ἕλληνες, ὅσους εἶχαν πολίτευμα ἀμέσου δημοκρατίας, μὲ ἐνεργοὺς πολῖτες καὶ ὄχι μὲ ἀπράγμονες ἢ ἀχρεῖους. Ἡ καμπὴ ὀλοκληρωνόταν μὲ τὴν γενιὰ τοῦ Πλάτωνος· ἄλλωστε δὲν ἐπανεμφανίζονται παρὰ μόνο ὡς ἐξαιρέσεις οἱ πολῖτες νὰ εἶναι ὀπλίτες ἢ στρατηγοί, νομοθέτες καὶ δικαστὲς οἱ ἴδιοι, ποιητὲς καὶ ὑποκριτὲς στοὺς δραματικούς ἀγῶνες τὴν ἴδια στιγμή, μουσικοὶ καὶ χορευτὲς, ῥήτορες καὶ φιλόσοφοι, ἀρχιτέκτονες καὶ κτίστες, ὅλα μαζί ταυτοχρόνως, κοσμοκράτορες ἀλλὰ ὄχι ἀλαζόνες παρὰ κατ' ἐξαιρέσειν, στὶς ἐλάχιστες ἀκραῖες ἐκφράσεις τους, μὲ ἄμεση σχεδὸν τὴν λογοδοσία, τὴν ὑπαναχώρηση καὶ τὴν ἐπανάρθωση.

Ὁ Πλάτων δείχνει ὅτι τὰ γνωρίζει ὅλα αὐτὰ καὶ τὰ ὑπογραμμίζει στὰ ἔργα του καὶ περισσότερο στὴν «Πολιτεία» του, ὅταν ἀποδίδει πρωταρχικὴ σημασία στὴν τήρηση τῶν τρόπων τῆς μουσικῆς, για τὴν διατήρηση τοῦ ἤθους τῶν φρουρῶν στὴν πολιτεία του· ἓνα εἶναι τὸ μεγάλο του πρόβλημα, ἡ μουσικὴ ἀρμονία ὡς εὐθέως συνδεομένης μὲ τὸ ἤθος τῶν ἀνθρώπων, ἀναγνωρίζοντας ταυτοχρόνως ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν ἀχίλλειο πτέρνα τῆς θεωρητικῆς του συλλήψεως. «Πάντως δήπου, ἦν δ' ἐγώ, πρῶτον μὲν τότε ἱκανῶς ἔχεις λέγειν, ὅτι τὸ μέλος ἐκ τριῶν ἐστὶν συγκείμενον, λόγου τε καὶ ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ... Οὐκοῦν ὅσον γε αὐτοῦ λόγος ἐστίν, οὐδὲν δήπου διαφέρει τοῦ μὴ ἀδομένου λόγου πρὸς τὸν ἐν αὐτοῖς δεῖν τύποις λέγεσθαι... καὶ μὴν τὴν γε ἀρμονίαν καὶ ῥυθμὸν ἀκολουθεῖν δεῖ τῷ λόγῳ... τίνες οὖν θρηνώδεις ἀρμονία;... μειξολυδιστί, ἔφη, καὶ συντονολυδιστί καὶ τοιαῦταί τινες. Οὐκοῦν αὐταί, ἦν δ' ἐγώ, ἀφαιρετέαι; ἀχρηστοὶ γὰρ καὶ γυναιξίν ἄς δεῖ ἐπιεικεῖς εἶναι, μὴ ὅτι ἀνδράσι»⁹. Ὁ φιλόσοφος ὑπογραμμίζει ὅτι «τὸ μέλος ἀποτελεῖται ἀπ' τὸν λόγον τὴν ἀρμονίαν καὶ τὸν ῥυθμόν»· τὰ τέσσερα αὐτὰ μέρη εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους, ἔστω κι ἂν λίγο πιὸ κάτω, ἀναφέρει ὅτι, «τὸν πόδα τῷ τοιοῦτου λόγῳ ἀναγκάζειν ἔπεσθαι καὶ τὸ μέλος, ἀλλὰ μὴ λόγον ποδὶ τε καὶ μέλει». Ὅταν λέγει πόδα, ἐννοεῖ τὴν ἀρμονία καὶ τὸν ῥυθμὸ ποὺ τηροῦνται μὲ τὸ

⁹ Πλάτωνος, «Πολιτεία», 398γδε, καὶ 400α, (μετάφραση δική μου).

κτύπημα τοῦ ποδός, ἀλλὰ πάντοτε, «τὸ μέλος, ἡ ἀρμονία καὶ ὁ ῥυθμὸς ἀκολουθοῦν τὸν λόγο καὶ ὄχι ἀντιστρόφως»· δηλαδή, εἶναι ὁ κύριος παράγων στὴν διαμόρφωση τοῦ ἤθους τοῦ ἀνθρώπου καὶ συμπληρώνεται ἢ ἐπίδρασή του μὲ τὸ μέλος, τὴν ἀρμονία καὶ τὸν ῥυθμὸν· μάλιστα προσθέτει, ὅτι «οὐδὲν διαφέρει ὁ ἀδόμενος λόγος ἀπ' τὸν ἀπλὸ λόγο», ἂν καὶ εἶναι πάντοτε δύσκολη ἢ διάκριση τοῦ ἀδομένου ἀπ' τὸν μὴ ἀδόμενο, τὸν προφορικὸ λόγο, διότι στὸν τελευταῖο προσδίδει τὴν ἀρμονία τῆς ἢ προσωδία, ἂν καὶ κάθε μορφή λόγου ἦταν τότε προφορικὸς λόγος καὶ ἡ διάκριση γινόταν, ὡς πρὸς τὸν ῥυθμὸ του καὶ τὴν ἀρμονία του, τοὺς τρόπους τῆς μουσικῆς. Γί' αὐτὸ καὶ ρωτᾷ, «ποιὲς εἶναι οἱ θρηνώδεις ἀρμονίες, μελωδίες, οἱ ἐλεγείες;»... καὶ ἀπαντᾷ, «ἢ μειξολυδιστὶ καὶ ἢ συντονολυδιστὶ καὶ οἱ παρόμοιες». Αὐτές, ρωτᾷ στὴν συνέχεια, «πρέπει νὰ τίς ἀφαιρέσουμε ἀπ' τὴν πολιτεία; διότι εἶναι ἄχρηστες στίς καλὰς γυναῖκες, ὅσες εἶναι ἐπιεικεῖς, κατάλληλες γιὰ συντροφιά τῶν φρουρῶν, ὅπως καὶ στοὺς ἄνδρες»· εἶναι ἀποκαλυπτικὸς ὁ Πλάτων, δὲν πρέπει ἔχειν συναιθήματα οἱ γυναῖκες, ὅπως καὶ οἱ ἄνδρες, συγκινήσεις καὶ ἄλλες παρόμοιες καταστάσεις, διότι τότε ἐκτρέπονται ἀπ' τὴν ἀποστολή τους. Εἶχε καθιερώσει τὴν κοινοκτημοσύνη, τὴν κοινὴ ἐπαφὴ μὲ τίς γυναῖκες καὶ τὴν κοινὴ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν· ὅλα αὐτὰ στὴν θεωρητικὴ τους σύλληψη, ἀλλὰ τὰ συζητοῦσαν εἰς τὸ κλεινὸν ἄστυ καὶ ἡ Ἀκαδημία ἦταν ἡ καλύτερη φιλοσοφικὴ σχολὴ τῆς πόλεως.

Στὴν πράξη ὅμως διαπιστώνει ὅτι δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλος ὁ περιορισμὸς τῶν γυναικῶν, ὅπως καὶ τῶν ἀνδρῶν, σὲ ἥρωικους μόνον ῥυθμούς καὶ αὐτὸ ἀποβαίνει τὸ μεγάλο του πρόβλημα· ἡ ἔκφραση τῆς χαρᾶς καὶ τοῦ θρήνου γίνεται αὐθόρμητος ἀπ' τὸν ἄνθρωπο, ἀκόμη καὶ στὸ πιὸ ὀλοκληρωτικὸ καθεστῶς, καὶ περισσότερο ἀπ' τὴν γυναῖκα, εἶναι ἀδύνατος ὁ ἔλεγχός τους. «Πάντως τέλος πάντων, ἀπαντῶ ἐγώ, πρῶτον μὲν αὐτὸ πρέπει νὰ ὑπογραμισθῆι, ὅτι τὸ μέλος ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη, τὸν λόγο καὶ τὴν ἀρμονία καὶ τὸν ῥυθμὸν... Λοιπὸν, ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἴδιον τὸν λόγο, κατὰ τίποτε δὲν διαφέρει ὁ μὴ ἀδόμενος λόγος πρὸς τὸν ἀδόμενο ὁ ὁποῖος λέγεται μὲ τοὺς ἴδιους τύπους... καὶ πάντοτε ἡ ἀρμονία καὶ ὁ ῥυθμὸς ὀφείλουν ἀκολουθεῖν τὸν λόγο... ποιὲς εἶναι λοιπὸν οἱ θρηνώδεις ἀρμονίες; ἢ μειξολυδική, εἶπε, καὶ ἢ συντονολυδιστὶ καὶ οἱ παρόμοιές τους. Λοιπὸν αὐτές, ρώτησα ἐγώ, εἶναι ἀφαιρετέες; διότι εἶναι ἄχρηστες καὶ σὲ ὅσες γυναῖκες εἶναι ἀξιοπρεπεῖς, ὅπως ἐπίσης καὶ στοὺς ἄνδρες». Ἐὰν αὐτὸ ἐπιβαλόταν στὴν Ἀθήνα, δὲν θὰ εἶχαν σωθεῖ οἱ Ἀθηναῖοι ἀπ' τὸν ἐξανδραποδισμό, διότι ἡ πάροδος τῆς Ἡλέκτρας εἶναι ἐλεγεία καὶ σὲ μειξολυδικὸ τρόπο καὶ δὲν θὰ εἶχε ἀνοίξει τὴν σχολὴν του, ἐκτὸς κι ἂν εἶχε μείνει στὸν Διονύσιο ὡς θεράπων. Ξεχνοῦσε εὐκόλα πολλὰ πράγματα ὁ φιλόσοφος...

Εἶναι ἀποκαλυπτικὸς ὅμως ὁ Πλάτων, οἱ ἄνθρωποι καὶ περισσότερο οἱ γυναῖκες δὲν πρέπει νὰ ἔχουν συναιθήματα, οὔτε νὰ ἐκφράζουν δημόσια τὸν ἐσωτερικὸν τους κόσμον, αὐτὰ ἀπαγορεύονται στὴν πολιτεία του· εἶχε προηγηθεῖ ἢ ἀπαγόρευση τῶν ἐπῶν τοῦ Ὀμήρου στὸ προηγούμενον βιβλίον, «Ἦρας δὲ δεσμούς ὑπὸ υἱέος καὶ

Ἡφαιστού ῥίψεις ὑπὸ πατρός, μέλλοντος τῇ μητρὶ τυπτομένη ἀμυνεῖν, καὶ θεομαχίας ὅσας Ὅμηρος πεποίηκεν οὐ παραδεκτὸν εἰς τὴν πόλιν, οὐτ' ἐν ὑπονοίαις πεποιημένας οὔτε ἄνευ ὑπονοιῶν»¹⁰. Δηλαδή, ἀποκλείει ἀπ' τὴν πολιτεία του τὶς ὠραιότερες σκηνές τοῦ Ὁμήρου, ὅσες θέτουν τὰ θεμέλια τῆς ἀνθρωπομοφικῆς θρησκείας, τῶν ἀνθρωποπαθῶν θεῶν κατὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Εὐστάθιο· ἂν ἀφαιρέσει κανεὶς ἀπ' τὰ ὁμηρικὰ ἔπη τὶς σκηνές τῶν συγκρούσεων μεταξὺ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἐπεμβάσεων τους στὶς ὑποθέσεις τῶν θνητῶν, τότε ὅπωςδήποτε ἀναδύεται μία ἄλλη θρησκεία ἐντελῶς διαφοροετική ἀπ' τὴν ἀρχαιοελληνική καὶ πολὺ πιὸ κοντὰ σὲ ἐκείνες τῆς Αἰγύπτου, τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῶν λαῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς· ἀλλὰ καὶ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη χάνουν τὶς ὠραιότερες σκηνές τους καὶ γίνονται ἀπλὰ τραγούδια. «Τοὺς δεσμοὺς τῆς Ἥρας ἀπ' τὸν νιό της καὶ τὶς ῥίψεις τοῦ Ἡφαιστού ἀπ' τὸν πατέρα του, ὅταν θέλησε νὰ προστατεύσει τὴν μητέρα του ποὺ τὴν ἔδερνε ὁ πατέρας του, καὶ τὶς θεομαχίες ὅσες ἔφτιαξε ὁ Ὅμηρος δὲν εἶναι παραδεκτές στὴν πόλη, οὔτε ὑπὸ μορφή ὑπονοιῶν οὔτε ἄνευ ὑπονοιῶν»· τὴν ἤθελε «καθαρή» τὴν πολιτεία του.

Ὁ Πλάτων ἀναγνωρίζει τὸ ἀδιέξοδο τῆς προβληματικῆς του, ἀλλὰ ἐπιμένει στὴν ἴδια λογική μὲ τὸν Ἡράκλειτο, ὁ ὁποῖος εἶναι πολὺ πιὸ αὐστηρὸς· «τόν τε Ὅμηρον ἔφασκεν ἄξιον ἐκ τῶν ἀγῶνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ῥαπίζεσθαι καὶ Ἀρχίλοχον ὁμοίως»¹¹, θὰ ἀποφανθεῖ ὁ σκοτεινὸς φιλόσοφος· «τόν Ὅμηρο ἔλεγε ὅτι εἶναι ἄξιος νὰ τὸν ἀποβάλουν ἀπ' τοὺς ἀγῶνες καὶ νὰ μαστιγῶνουν τοὺς ῥαψωδοὺς του, ὅπως ὁμοίως καὶ τὸν Ἀρχίλοχο». Δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ἀποδεκτὴ τὴν ἰσοτιμία τῶν σχέσεων θεῶν καὶ θνητῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἰσηγορία, τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ τῆς τραγωδίας· τὸ ἀδιέξοδό τους προβάλλουν οἱ δύο φιλόσοφοι καὶ περισσότερο ὁ νεώτερος, ὁ ὁποῖος μάλιστα πλημμυρίζει τὰ ἔργα του μὲ ἀναφορὲς στὸν θεῖο ποιητὴ· ἄλλωστε δὲν μποροῦσε νὰ κάνει καὶ ἄλλιῶς, διότι ὁ Ὅμηρος ἀποτελοῦσε τὴν βάση τῆς παιδείσεως τῶν Ἑλληνοπαίδων ἀπ' τὴν Δημοτικὴ Ἐκπαίδευση μέχρι τὴν Ἀνώτερη, τὶς φιλοσοφικὲς σχολές, καὶ φυσικὰ καὶ στὴν δική του, ὅχι μόνο στὴν ἐποχὴ του, ἀλλὰ καὶ μετέπειτα στὴν μακρὰ πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀκόμη καὶ στὰ μαῦρα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ ἀντίφαση αὕτη εἶναι μᾶλλον ἢ πιὸ σημαντικὴ τοῦ Πλάτωνος καὶ καταγράφει πληρέστατα τὶς ἀδυναμίες τῆς θεωρητικῆς του συλλήψεως· ἀλλὰ ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ φρουροὶ πρέπει νὰ ἀποκτοῦν ἦθος ἐλευθέρου πολίτου καὶ νὰ ἀκοῦνε τοὺς ἀρμόζοντες τρόπους τῆς μουσικῆς: «καὶ μετὰ Δάμωνος βουλευσόμεθα, τίνες τε ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας πρέπουσαι βάσεις, καὶ τίνες τοῖς ἐναντίοις λειπτέον ῥυθμούς... Ἀλλὰ μὴν τὸ εὐρυθμὸν γε καὶ τὸ ἄρρυθμον τὸ μὲν τῇ καλῇ λέξει ἔπεται

¹⁰ Αὐτόθι, 378δ, (μετάφραση δική μου).

¹¹ Ἡρακλείστου, Diels, B12.

ὁμοιούμενον, τὸ δὲ τῇ ἐναντία, καὶ τὸ εὐάρμοστον καὶ ἀνάρμοστον ὡσαύτως, εἶπερ ῥυθμός γε καὶ ἀρμονία λόγῳ, ὥσπερ ἄρτι ἐλέγετο, ἀλλὰ μὴ λόγος τούτοις»¹².

Λέει, λοιπόν, «μαζὶ μὲ τὸν Δάμωνα θὰ συσκευθῶμε, ποιοὶ εἶναι οἱ τείνοντες πρὸς συμπεριφορὰ ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας ῥυθμοί, καὶ ποιοὶ ἀφήνονται γιὰ τὴν ἀντίθετη, τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ... Ἀλλὰ τὸ εὐρυθμο τότε καὶ τὸ ἄρρυθμο, τὸ μὲν πρῶτο εἶναι ὅμοιο μὲ τὴν ὠραία λέξι, τὴν ἀρμονική, τὸ δὲ δεύτερο μὲ τὴν ἀντίθετη, ὅπως καὶ τὸ εὐάρμοστο καὶ τὸ ἀνάρμοστο, ἔτσι ἀκριβῶς καὶ μὲ τὸν ῥυθμὸ καὶ τὴν ἀρμονία στὸν λόγο, ὅπως προαναφέραμε, ἀλλὰ νὰ μὴν ἀκολουθεῖ ὁ λόγος αὐτά, τὸν ῥυθμὸ καὶ τὴν ἀρμονία». Στὴν Ἀκαδημία εἶναι ἡ σχολή του καὶ ὑποχρεώνεται ἀναγνωρίσει τὴν πολιτικὴ ἀντίληψη τῆς πόλεως του, ἔστω κι ἂν αὐτὴ ἐκφράζει περισσότερο τὴν ἀντήχηση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς τῆς προπολεμικῆς περιόδου, καὶ ἐπιδιώκει τὴν διαφοροποίησιν τῆς ἀπ' τὴν πρακτικὴ τοῦ ἀπράγμονος τῶν ἡμερῶν του, ἀλλὰ εἰς μάτην· κανένας δὲν ἀναγνώριζε ὅτι ἦταν ἀπράγμων στὴν πραγματικότητα, ὅπως καὶ ἦταν, διαφορετικὰ ἔπρεπε ἢ νὰ ἀλλάξει πολιτικὴ ἀντίληψη ἢ νὰ ἐξαφανισθεῖ, εἶχαν πολλὰ ψευδαισθήσεις. Ἀρκετὰ δύσκολα ἀμφοτέρω γιὰ τοὺς καλομαθημένους τῆς ἐποχῆς του, τοὺς τριβαλλοπεπονόθρεπτους τῶν κωμικῶν ποιητῶν.

Ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸν Δάμωνα ἔχει βαρύνουσα σημασία· ὁ φιλόσοφος ἐπιθυμοῦσε τοῦ καταδειξαι τὸν πλήρη σεβασμὸ του στὴν μουσικὴ ἀρμονία τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἑναρμονίου γένους, ὡς καθοριστικοῦ διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ ἠθους τοῦ ἐλευθέρου πολίτου καὶ τὴν ἀσκησιν τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς· οἱ ἄρχοντες τῆς πόλεως καὶ οἱ φρουροὶ ὤφειλαν διατηρῆσαι τὸ ἐλεύθερον ἠθος. Ἔτσι ἐμφανίζοταν ὁ ἴδιος καὶ ἡ φιλοσοφία του ὡς συνεχιστὲς τῆς καλῆς ἐποχῆς, παρὰ τὴν κριτικὴ τῆς σὲ ἄλλους διαλόγους· ἤθελε ὅπωςδὴποτε νὰ θεωρεῖται ὡς ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς πολιτικῆς παραδόσεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ ἐπιτύγχανε· ἄλλωστε στὸ τελευταῖο βιβλίον τῆς «Πολιτείας» του ἀναγνωρίζει τὸν σημαντικὸ ρόλο τοῦ Ὀμήρου εἰς τὴν παιδείαν τῶν Ἑλλήνων: «Οὐκοῦν, εἶπον, ὦ Γλαῦκων, ὅταν Ὀμήρου ἐπαινέταις ἐντύχης λέγουσιν ὡς τὴν Ἑλλάδα πεπαιδευκεν οὗτος ὁ ποιητὴς καὶ πρὸς διοίκησιν τε καὶ παιδείαν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἄξιός ἀναλαβόντι μανθάνειν τε καὶ κατὰ τοῦτον τὸν ποιητὴν πάντα τὸν αὐτοῦ βίον κατασκευασμένον ζῆν, φιλεῖν μὲν χρὴ καὶ ἀσπάζεσθαι ὡς ὄντας βελτίστους εἰς ὅσον δύνανται, καὶ συγχωρεῖν Ὀμηρον ποιητικώτατον εἶναι καὶ πρῶτον τῶν τραγωδοποιῶν, εἰδέναι δὲ ὅτι ὅσον μόνον ὕμνους θεοῖς τε καὶ ἐγκώμια τοῖς ἀγαθοῖς ποιήσεως παραδεκτέον εἰς πόλιν· εἰ δὲ τὴν ἡδυσμένην Μοῦσαν παραδέξῃ ἐν μέλεσιν ἢ ἔπαισιν, ἡδονὴ σοὶ καὶ λύπη ἐν τῇ πόλει βασιλεύσετον ἀντὶ νόμου τε καὶ τοῦ κοινῆ ἀεὶ δόξαντος εἶναι βελτίστου λόγου»¹³. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ ἀποτέλεσε τὴν

¹² Πλάτωνος, ὁ. ἀ., 400β, 400δ, καὶ εἰς τὰ «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Καθαρώτατον ἥλιο ἐπρομηνοῦσε..», σελ. 28, κ. ἐ.

¹³ Αὐτόθι, βιβλ. Γ', 606ε-607α, (μετάφραση δική μου).

κύρια άφορμή για την περίφημη θεωρία της διαμάχης ποιήσεως και φιλοσοφίας, αν και εκτείνεται πέραν των ορίων της διερευνησεώς μας, επειδή έμεις εστιάζουμε την προσοχή μας εις τον ποιητικώτατον και πρωτον των τραγωδοποιων Όμηρον, εις την ήδυσμένην Μούσαν.

«Λοιπόν, είπα, ω Γλαύκων, όταν ακούσεις τους θαυμαστές του Όμηρου να ισχυρίζονται ότι αυτός ο ποιητής έχει εκπαιδέσει την Ελλάδα και ότι είναι άξιος στην συνεισφορά του για την διακυβέρνηση και την εκπαίδευση των αναγκων των ανθρώπων και να ρυθμίζεις κατά τον ποιητή ολοκληρη την ζωή σου, οφείλεις να τους αγαπάς και να τους αποδέχεσαι για την αξία τους όσο γίνεται, και να παραδέχεσαι μαζί τους ότι ο Όμηρος είναι ο μεγαλύτερος των ποιητων και ο πρωτος των τραγικων, αλλά και να γνωρίζεις ότι πρέπει να γίνει δεκτή στην πόλη μας μόνο όποια ποίηση αναφέρεται σε ύμνους στους θεους και σε εγκώμια στους αγαθους άνδρες· αν δε παραδεχθείς και την τέρψη της Μούσης με την λυρική ή έπική ποίηση, ή ήδονη και ή λύπη θα βασιλεύσουν στην πόλη, αντι για τον νόμο και τον άριστο, ορθό, λόγο που αναγνωρίζουν όλοι οι άνθρωποι». Καταγράφει την κοινή αντίληψη της εποχής του, αλλά και διατυπώνει τις επιφυλάξεις του, εστω και ήπιώτερα απ' την αναφορά του στο Γ' βιβλίο· δεν δίδει όμως καμμία έρμηνεία, ότι αυτή ή στάση του δεν έχει ουδεμία σχέση με την διδασκαλία και την πολιτική πρακτική του Δάμωνος, αλλά αυτά δεν είναι της στιγμής...

Η αναγνώριση του ρόλου της μουσικής στην διαμόρφωση του ήθους του ανθρώπου ήταν κάτι το αυτονόητο στην ελληνική κοινωνία και παρέμεινε καθοριστική στην ιστορική της πορεία, με την εξαίρεση του παρελθόντος αιώνος μας· ο Πλάτων επικαλείται τον κορυφαίο μουσικό της χρυσής εποχής, στενό φίλο και πολιτικό σύμβουλο του Περικλέους, τον όποιο μάλιστα έξωστράκισαν οι Αθηναίοι, επειδή δεν μπορούσαν να πλήξουν τον ήγέτη τους. Έτσι, μαζί με τις αναφορές του στον μουσικό λόγο πιο κάτω και σε άλλα σημεία, δείχνει ότι παραμένει πιστός στην μουσική παράδοση της ελληνικής πολιτικής ζωής, άλλο αν εκτρέπεται συνέχεια προς άλλας άτραπούς. Στην πραγματικότητα επιχειρεί κάπως την δικαιολόγηση της δεσποτικής θεωρίας του, της πλέον τελείας ολοκληρωτικής όμως κοσμοθεωρίας στην παγκόσμια ιστορία· οι θεωρίες των Μακιαβέλι, Μάρξ, Λένιν, Στάλιν, Χίτλερ και Μάο είναι απλές οδοντόκρεμες απέναντί της. Το επιχείρησε και στην πράξη, με τις τρεις επισκέψεις του στις Συρακούσες, αλλά απέτυχε παταγωδώς. Σε προσωπικό επίπεδο εκινήθη στα γραπτά του από άπράγμων μέχρις άχρειος και στην καθημερινή του πρακτική επίσης, αλλά με ελάχιστες εξαίρεσεις· ταλαντευόταν στο εκκρεμές απ' την έμφανη ανασφάλειά του μέχρι την δειλία του σε μεγάλο βαθμό, ενώ δεν διεκρίθη σε καμμία μεγάλη μάχη των Αθηναίων, ούτε σε αρκετά γνωστή παρέμβασή του στην Βουλή ή στην εκκλησία του δήμου· έμεινε φιλόσοφος στην σχολή του, εστω κι αν την καταδίκασε αυστηρότατα αργότερα την στάση αυτή εις τον «Θεαίτητον».

Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ στάση του ἀπέναντι στοὺς Ἀρκάδες καὶ στὸν στρατηγὸ Χαβρία, «ὡς Ἀρκάδες καὶ Θηβαῖοι Μεγάλην πόλιν οἰκίζοντες παρεκάλουν αὐτὸν νομοθέτην· ὁ δὲ μαθὼν ἴσον ἔχειν οὐ θέλοντας οὐκ ἐπορεύθη. λόγος ὅτι καὶ Χαβρία συνεῖπε τῷ στρατηγῷ φεύγοντι θανάτου μηδενὸς τῶν πολιτῶν τοῦτο πράξει βουληθέντος. ὅτε καὶ ἀνιόντι αὐτῷ εἰς τὴν ἀκρόπολιν σὺν τῷ Χαβρία Κρωβύλος ὁ συκοφάντης ἀπαντήσας φησίν· “ἄλλω συναγορευσῶν ἤκεις, ἀγνοῶν ὅτι καὶ σὲ τὸ Σωκράτους κώνειον ἀναμένει;” τὸν δὲ φάναι· “καὶ ὅτε ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἐστρατευόμεν, ὑπέμενον τοὺς κινδύνους, καὶ νῦν ὑπὲρ τοῦ καθήκοντος διὰ φίλον ὑπομενῶ”»¹⁴. Τὸ 369 π.Χ., κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἐπαμεινώνδου στὴν Πελοπόννησο, μετὰ τὴν νίκη στὰ Λεῦκτρα κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν, ἴδρυσαν οἱ Θηβαῖοι τὴν Μεγαλόπολη μὲ τὴν συνοίκηση τῶν γύρω πόλεων καὶ τὸν ἐκάλεσαν γιὰ νομοθέτη τους· ἀποδεικνύει αὐτὸ τὴν ἀπήχηση τῆς σχολῆς του στὸν ἑλληνικὸ κόσμον, τὴν ἴδια ἐποχὴ πού ἔγραψε καὶ τὴν πολιτεία του. Ἡ ὑπόθεση μὲ τὸν Χαβρία ἐκτυλίσσεται ἐπίσης αὐτὰ τὰ χρόνια, ὅταν ὁ στρατηγὸς παραχώρησε τὸν Ὠρωπὸ στοὺς Θηβαίους, παρ’ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν στραφεῖ πλεον ἐναντίον τους καὶ εἶχαν συνάψει συμφωνία συμμαχίας μὲ τοὺς Σπαρτιάτες· τότε τὸν παρέπεμψαν σὲ δίκη καὶ θὰ καταδικαζόταν σὲ θάνατο, ἐὰν δὲν τὸν ὑποστήριζε ὁ Πλάτων μόνος του· ἀποδεικνύεται ὅτι εἶχε πάρει μέρος σὲ πολλὰ μάχες καὶ μάλιστα θαρραλέως, ἂν κρίνουμε ἀπ’ τὴν ἀπάντησή του στὸν συκοφάντη Κρωβύλο.

Ὅσο κι ἂν εἶναι ἀμφιβόλου ἀποδοχῆς οἱ ἀναφορὲς τοῦ Διογένηος τοῦ Λαερτίου καὶ τῆς περιφήμου φιλόσοφου καὶ ἱστοριογράφου Παμφίλης ἀπ’ τὴν Ἐπίδουρο, τῆς ἐποχῆς τοῦ Νέρωνος, ὅπως ἴσως ἀπὸ τὴν πραγματικὰ γεγονότα οἱ καταγραφές τους γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ Πλάτωνος· ταλαντεύθηκε μᾶλλον μετὰ τὸ ἐνεργεῖν πολίτου τῆς ἐποχῆς του καὶ τοῦ ἀπράγμονος τῆς σχολῆς του: «καθὼς οἱ Ἀρκάδες καὶ οἱ Θηβαῖοι ἐκτίζαν τὴν Μεγαλόπολη τὸν κάλεσαν ὡς νομοθέτη· ὅταν ὅμως πληροφορηθῆκε ὅτι οἱ μισοὶ δὲν τὸν ἤθελαν ἀρνήθηκε. γίνεται δὲ λόγος καὶ ὅτι συμπαραστάθηκε στὸν Χαβρία τὸν στρατηγὸ ὁ ὁποῖος ἀπηλλάγη τῆς θανατικῆς καταδίκης μὲ τὴν μαρτυρία του, διότι κανένας ἄλλος πολίτης δὲν τὸν ὑποστήριξε. Ὅταν δὲ ἀνεβαίνοντας στὴν Ἀκρόπολη τὸν συνάντησε ὁ συκοφάντης Κρωβύλος καὶ τοῦ εἶπε· “ἦρθες γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖς ἄλλον, ἀγνοώντας ὅτι σὲ ἀναμένει καὶ σένα τὸ κώνειον τοῦ Σωκράτους;” αὐτὸς τότε ἀπάντησε· “καὶ ὅταν στρατευόμενος ὑπὲρ τῆς πατρίδος, ὑπέμενα τοὺς κινδύνους, καὶ τώρα ὑπὲρ τοῦ καθήκοντος γιὰ φίλο θὰ τοὺς ὑπομείνω”». Ἔτσι ἀναγνωρίζει ὡς ἀπαραιτῆτο ὄρο γιὰ τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ τὴν κατάκτηση τοῦ ἤθους τοῦ ἐλευθέρου πολίτου τὴν ἔκφραση τοῦ λόγου του, διότι χάριν στὴν εὐγλωττία του ἀπηλλάγη μᾶλλον ὁ Χαβρίας· οἱ διακυμάνσεις αὐτὲς εἶναι συνεχεῖς καὶ πολλὰ στὸ πλατωνικὸ ἔργο καὶ ἀποπνέουν τὴν μεταβατικότητα τῆς ἐποχῆς του καὶ τὶς ἐσωτερικὲς του διεργασίες.

¹⁴ Διογένηος Λαερτίου, Βιβλ., Γ', κεφ. κγ-κδ, μετάφραση δική μου.

Όταν επιμένει ο Πλάτων, και σε αυστηρό μάλιστα τόνο, στην αφαίρεση της χρήσεως του μειξολυδιστού και του συντονολυδιστού τρόπου της μουσικής απ' τις γυναίκες της πολιτείας του, ταυτίζεται απόλυτως με την χειρότερη τυραννία, διότι απαγορεύει τους θρήνους και τα κλάματα των γυναικών, και των ανδρών φυσικά· έτσι δεσμεύει την καθημερινή πρακτική των ανθρώπων στην πόλη του, την συμπεριφορά τους, όποτε αυτοί κάθε άλλο παρά πολίτες και μάλιστα ελεύθεροι είναι· τους υποβιβάζει σε απλά όργανα της εξουσίας του. Στην πράξη αρνείται την πολιτιστική και πολιτική παράδοση του Έλληνισμού, την παιδεία του, «Έλληνας καλούμεν τους της παιδείσεως της ήμετέρας μετέχοντας», κατά τον Ισοκράτη την ίδια εποχή· αποκόπτεται δηλαδή απ' τον κορμό του Έλληνισμού, διότι και οι τύραννοι έθεωρούντο θέσει βάρβαροι, έστω κι αν ήταν ελληνικής καταγωγής: «άνθρωπος άμαθής ούτοσι και βάρβαρος»¹⁵, λέει για τον Στρεψιάδη ο Σωκράτης εις τας «Νεφέλας», και έννοει τον μη μετέχοντα της ήμετέρας παιδείσεως. Τα αρνείται αυτά στην πολιτεία του ο φιλόσοφος, με την απαγόρευση του μειξολυδιστού και του συντονολυδιστού ρυθμού, δηλαδή της μουσικής βάσεως της τραγωδίας. Όπωςδήποτε γνώριζε, διότι είχε γράψει τραγωδίες νέος, πριν συναντήσει τον Σωκράτη και επιδοθεί στην φιλοσοφία, ότι ο στίχος της Σαφούς σε μιξολύδιο,

τί με Πανδίονις, Ώριαννα χελίδω¹⁶.

έθεωρείτο ο πρώτος τραγικός στίχος στην ελληνική ποίηση· αλλά πώς συμβιβάζεται ο αποκλεισμός του μιξολυδίου τρόπου απ' την πολιτεία του και η απαγόρευση του θρήνου, και φυσικά και των συναισθημάτων των γυναικών, με την αναγνώριση του ρόλου του Δάμωνος; δέν μάς τὸ ἐξηγεῖ καθόλου ἢ τουλάχιστον ἐπαρκῶς ὁ φιλόσοφος· τὴν ἀδυναμία του τοῦ κατανοῆσαι τὴν μεταβατικότητα τῆς ἐποχῆς του ἀποκαλύπτει ὁ Πλάτων καὶ ἀναζητᾷ διεξόδους στὴν προβολὴ στοῦ μέλλον καὶ στὴν ἀπόλυτη ἐξάρτηση απ' τοὺς θεοὺς, μετὴν προσπάθεια ἄρσεως τῆς ἀνθρωπομορφικῆς τους ὑποστάσεως,

Τί για μένα κόρη τοῦ Πανδίου, ὠραία χελιδόνα.

Στην εποχή του έθεωρείτο δεδομένο ότι αποτελεί τον πρώτο τραγικό στίχο· έπομένως στον αποκλεισμό της τραγωδίας απέβλεπε, όταν εξαίρει απ' την πολιτεία του, τους μειξολυδικούς και συντονολυδικούς ρυθμούς· αίρει έτσι στην

¹⁵ Αριστοφάνους, «Νεφέλαι», στ. 490, και στις «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 4, καὶ «Ἀπ' τὸν ἐφησυχασμὸ στὶς διομολογήσεις», σελ. 34, κ.έ..

¹⁶ Σαφούς, *Lyrica Graeca selecta*, ἀπ. 242, μετάφραση δική μου.

πραγματικότητα και την δράση του ως ενεργού πολίτου· όμολογεί, δηλαδή, ότι δέν άντέχει ή πολιτεία του την άμφισβήτηση τών άρχόντων και πολύ περισσότερο την άσκηση κριτικής στην έξουσία τους. Τό έξηγει άρκετά καλά, «είδος γάρ καινόν μουσικής μεταβάλλειν εύλαβητέον, ως έν όλω κινδυνεύοντα· ούδαμου γάρ κινούνται μουσικής τρόποι άνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων, ως φησί τε Δάμων και έγώ πείθομαι»¹⁷. Μᾶς λέει ότι, «ή άλλαγή τών τρόπων τής μουσικής είναι κατανοητή, έπειδή κινδυνεύουν τά πάντα· διότι πουθενά δέν αλλάζουν οί ρυθμοί τής μουσικής χωρίς την άλλαγή τών μεγάλων πολιτικῶν θεσμών, όπως λέει ό Δάμων και έγώ πείθομαι».

Γνώριζε άρκετά καλά, και μάλιστα όταν αναφέρεται εις τόν Δάμωνα, ότι τό μεγαλειόν τών Αθηνῶν τοῦ πέμπτου αιώνος όφείλεται εις την κατάκτησιν τοῦ έλευθέρου ήθους από τρεις τέσσερες γενιές τών προγόνων του κι όχι παραπάνω, άπ' την επανάσταση τοῦ Κλεισθένους μέχρι τόν Πελοποννησιακό πόλεμο· στο έλεύθερο ήθος αναφέρεται ό Περικλής εις τόν «Επιτάφιόν» του, σε αυτό και στην τελευταία δημηγορία του: «τό γάρ άπράγμον οὔ σωζεται μή μετά τοῦ δραστηρίου τεταγμένον, οὔδ' έν άρχούση πόλει ξυμφερει, άλλ' έν ύπηκόω, ασφαλῶς δουλεύειν»¹⁸. Λέει στην ίερή παρακαταθήκη του ό μεγάλος πολιτικός, ότι «τό άπράγμον δέν διασώζεται εάν δέν ταυτισθῆ με τό δραστήριο, και οὔτε συμφέρει σε άρχουσα πόλη, αλλά μόνο σε ύπήκοο, ταιριάζει κανονικά»· είναι άπόλυτος ό Περικλής, διότι γνώριζε τούς συμπολίτες του άριστα και φοβόταν την διαφυγή τών άπραγμόνων στην σκιά τών άχρείων, όπως και έγινε με τόν άνηψιό του τόν Αλκιβιάδη και άλλους, όποτε καταλήγουν σε ύπήκοο πόλη, όπως και υπετάγησαν στους Λακεδαιμονίους· δέν ταυτίσθηκαν με τούς ενεργούς πολίτας, δέν εξέφρασαν, μαζί με τόν Δάμωνα, τούς μεγάλους πολιτικούς θεσμούς.

Μεγάλοι πολιτικοί θεσμοί είναι τό πολιτικό σύστημα που λέμε σήμερα, οί συνταγματικοί θεσμοί τής νεωτέρας έποχής· όταν αλλάζουν οί πολιτικοί θεσμοί, αλλάζουν και οί ρυθμοί τής μουσικής, εκπίπτουμε στο Κάρμινά μπουράνα τής προσφάτου ιστορίας μας και στους ροκ ρυθμούς. Την αλλοίωση τοῦ έλευθέρου ήθους επιδίωκε ό Πλάτων, τηρώντας τά προσχήματα, αλλά όδηγήθηκε στην έντελῶς αντίθετη κατεύθυνση, στην θεωρητική θεμελίωση τής χειρότερης ολοκληρωτικής τυραννίας στην ιστορία· όλες οί προσπάθειές του άμβλύνσεως τής έντυπώσεως αυτής είναι μάταιες και καταδεικνύουν την έσωτερική του άγωνία για επιστροφή στην περίοδο τής άμέσου δημοκρατίας με ενεργούς πολίτες και όχι με άπράγμονες και άχρείους τής έποχής του, αλλά...

¹⁷ Πλάτωνος, ό., ά., 424γ, (μετάφραση δική μου), και στις «αναλύσεις» «Τοῦ Έμμελουδς». «Οί φαῦλοι την μουσικήν».

¹⁸ Θουκυδίδου, «Ευγγραφή», Βιβλ. Β', κεφ. ξγ, μετάφραση δική μου, και Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ο πολίτης και ό παραγωγός», εκδόσεις «Φιλόμυθος», σελ. 46, Αθήναι 1993..

«Σχέτλιος, αἰέν ἀλιτρός»

Ἡ γνησιότερη ἔκφραση τῆς ἀνθρωπορφοκῆς θρησκείας εἶναι ἡ ὄργη τῆς Ἀθηνᾶς κατὰ τοῦ πατρός της, συνοδευόμενη μὲ σκληροὺς χαρακτηρισμοὺς εἰς βάρος του, διότι δὲν τῆς ἐπέτρεψε νὰ παρέμβει ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων,

ἀλλὰ πατὴρ οὐμὸς φρεσὶ μαίνεται οὐκ ἀγαθῆσι
σχέτλιος, αἰέν ἀλιτρός, ἐμῶν μενέων ἀπερωεύς¹⁹.

Ἐξαγριωμένη εἶναι ἡ καλομαθημένη κόρη γιὰ τὸν πατέρα της· γνωρίζει ἄριστα ὅτι εἶναι ἡ δεύτερη σὲ δύναμη θεὰ στὸν Ὀλυμπο, μὲ τὸν Ἀπόλλωνα τρίτο, καὶ ὅτι ὁ «πατὴρ θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων», ποτὲ σχεδὸν δὲν τῆς χαλάει τὸ χατῆρι, οὔτε τῆς μιλάει ἄσχημα, ὅπως στὴν σύζυγό του καὶ μαζί στενὴ φίλη τῆς Ἥρα· δὲν εἶναι ἀντικειμενικὸς στὴν κρίση του ὁ Ζεὺς, ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο πολὺ μεροληπτικὸς καὶ ιδιότροπος, ἀγκυλομήτης. Ἡ Ἀθηνᾶ ὅμως εἶναι ἡ θεὰ τῆς γνώσεως καὶ τῆς σοφίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀλκίμαχος, ἡ ἀκατανίκητη στὸν πόλεμο· ἔχει ὠριμὴ σκέψη καὶ ὁ λόγος της εἰς τὴν Ἄγορὰ τῶν θεῶν εἶναι πάντοτε καλοζυγισμένος καὶ μετρημένος, ἀρμονικὸς καὶ εὐμνημόνευτος, ἐκφράζει τὴν ἰσηγορίαν· εἶναι ἡ θεὰ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας εἰς τὸ σύνολο τῶν ἐκφράσεών της, μαζί μὲ τὸν Μουσηγέτη ἀδελφὸ της, τὸν Λοξία Ἀπόλλωνα, τὸν συνεχιστὴ τοῦ ἀγκυλομήτου πατρός του.

Ὅταν ἡ Ἀθηνᾶ λέει, ἀπευθυνομένη στὴν Ἥρα, ὅτι, «ἀλλὰ ὁ πατέρας μου τὰ ἔχει χαμένα μὲ ὄχι καλὰς σκέψεις/, ὁ ξεδιάντροπος, πάντοτε ἀλιτήριος, μὲ μανιὰς ἐναντίον μου, ὁ ὑπερφίαλος», θυμίζει τὴν κακομαθημένη ἀπ' τὸν πατέρα της κόρη· ὁ Ζεὺς τὰ γνωρίζει ὅλα αὐτά, ἀλλὰ δὲν τῆς κρατᾷ κακία, τὰ ἀνέχεται, ὅπως ὅλοι οἱ χαζομπαμπάδες στὴν ἱστορία. Ὁ Ὅμηρος πλέκει εἰς τὰ ποιήματά του τὴν ἀνθρωπομορφικὴ θρησκεία, ἐπειδὴ αὐτὸ πιστεύουν οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του καὶ αὐτὸ θέλουν νὰ ἀκούσουν ἀπ' τοὺς ῥαψωδοὺς· ἡ κίνηση εἶναι ἀμφίδρομη, αὐτὸ ἐπιτάσσουν οἱ θεοί, ἔτσι πιστεύουν οἱ πολλοί, ἢ κάνουν πῶς πιστεύουν ὅτι ἐπιτάσσουν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ θέλουν νὰ ἀκούσουν οἱ θνητοί, μὲ πρωταρχικὴ σημασία τὴν δεύτερη γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς ἀνθρωπομορφικῆς θρησκείας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ἀρρήκτως συνδεδεμένα ἀμφοτέρω· ἡ ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, ἡ ἰσηγορία τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ἡ ταυτόχρονη ἄσκησή της ἀπ' τοὺς πολῖτες, ὡς ὀπλίτες, στρατηγοί, δικαστὲς καὶ βουλευτὲς, ὡς ποιητὲς καὶ ὑποκριτὲς, ἀλλὰ καὶ ὡς μουσικοὶ συνθέτες καὶ ἐκτελεστὲς, ὑποκριτὲς, στὸ δράμα σὲ ὅλες του τὶς μορφές, μὲ τὴν ἐκλέπτυνση τῆς μουσικῆς ἀρμονίας εἰς τὸ ἑναρμόνιο γένος, ἡ συγγραφὴ ἱστορίας καὶ ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας, μαζί μὲ τὴν συμμετοχὴ εἰς τὰ ἔργα τῶν ἀκροπόλεων, ἀπὸ βοηθοὶ μέχρι μάστορες καὶ ἀρχιτέκτονες, πῆγασαν ἀπ' τὶς σχέσεις ἰσοτιμίας καὶ ἀνεξαρτησίας πρὸς τοὺς θεοὺς

¹⁹ Ὅμηρος, «Ἰλιάς», «θεῶν ἀγορά», Θ, 360-361, μετάφραση, Ἀλεξ. Πάλλη.

τους. Αυτή ή αντίληψη ζωής οδήγησε σταδιακά απ' την έπική και λυρική ποίηση εις την τραγωδία του χρυσοῦ αἰῶνος· ἐκπήγασε σχεδόν μόνη της.

Μὰ νά! ό πατέρας μου πείσμωνσε και γνώση πια δέν ξέρει,
ό ἔρμος! πάντα ανάποδος και ποθοχαλαστής μου.

Ἡ ἔκπτωση τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς τῶν Ἀθηναίων στην ἀπραγμοσύνη και ἀχρειότητα ἦταν ἐμφανέστατη τὸν τέταρτο αἰῶνα· τὸ ἔβλεπε ό καθένας στὸν περίγυρό του, μὲ τοὺς μισθοφόρους νὰ αὐξάνονται στὶς τάξεις τοῦ στρατοῦ μέχρι και τὸν βαθμὸ τοῦ στρατηγοῦ και τοὺς νεαροὺς Ἀθηναίους ἀποφεύγειν τὴν στρατεύση· οἱ μεγάλοι πολιτικοὶ ἦταν εἰδικοί στην διαχείριση τῶν οικονομικῶν και στὸν καλλωπισμὸ τῆς πόλεως, ἀλλὰ ἐλάχιστη ἢ οὐδεμία σχέση εἶχαν μὲ τὸν πόλεμο, ὅταν σχεδόν κανένας τους δέν εἶχε διακριθεῖ σὰν στρατηγός. Τὴν ἐποχὴ τῆς «Πολιτείας» ό τύραννος Ἀλέξανδρος τῶν Φερῶν, ἀνηψιὸς τοῦ μεγάλου τυράννου Ἰάσονος, ό χειρότερος στην ἑλληνικὴ ἱστορία, τοὺς δάνειζε χρήματα και ἔκανε ἐπιδρομὴ στὸν λιμένα τοῦ Πειραιῶς και καταλήστεψε τὶς ἀποθήκες του ἀνενόχλητος· ἦταν ἡ χειρότερη κατὰπτωση τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, λίγο πρὶν τὴν ἀνάδειξη τῆς δευτέρας ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, ὡς ἀπλὴ σκιά τῆς πρώτης.

Ἡ ἡγεμονία τῶν Θηβῶν εἶχε ἀνατελεῖ στην Ἑλλάδα, μὲ τὸν Πελοπίδα και τὸν Ἐπαμεινώνδα, ὡς προστάτες τῆς δημοκρατίας και τῆς ἐνότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ· ό Πελοπίδας πρωτοστατοῦσε στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν κατάλυση τῆς τυραννίας τοῦ Ἀλεξάνδρου: «Μάλιστα δ' αὐτὸν και παρεκάλει τὸ τῆς πράξεως κάλλος, ἐπιθυμοῦντα και φιλοτιμούμενον ἐν οἷς χρόνοις Λακεδαιμόνιοι Διονυσίῳ τῷ Σικελίας τυράννῳ στρατηγοὺς και ἀρμοστὰς ἔπεμπον, Ἀθηναῖοι δὲ μισθοδότην Ἀλέξανδρον εἶχον και χαλκοῦν ἴστασαν ὡς εὐεργέτην, τότε τοῖς Ἑλλησιν ἐπιδείξαι Θηβαίους μόνους ὑπὲρ τῶν τυραννομένων στρατευομένους και καταλύοντας ἐν τοῖς Ἑλλησι τὰς παρανόμους και βιαίους δυναστείας»²⁰. «Μάλιστα τὸν Πελοπίδα τὸν παρακινούσε τὸ ἠθικὸ μεγαλεῖο τῆς ἀνατροπῆς τῶν τυράννων, διεκδικοῦντα και φιλοτιμούμενο γι' αὐτό, τὴν ἴδια στιγμή πού οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔστειλαν στρατηγοὺς και ἀρμοστὲς στὸν Διονύσιο τῆς Σικελίας, οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἔπαιρναν χρήματα απ' τὸν Ἀλέξανδρο και τοῦ ἀνήγειραν χαλκοῦν ἀνδριάντα, τότε μόνοι οἱ Θηβαῖοι ἐτάχθησαν ὑπὲρ τῶν τυραννεομένων, ἐκστρατεύοντες και καταλύοντες τὶς παράνομες και βίαιες δυναστεῖες στοὺς Ἑλληνας»...

Ἡ συρρίκνωση τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς οδήγουσε νομοτελειακὰ στην συσταλτικὴ ἠθικὴ και στην προσήλωσή τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἀνώτερες δυνάμεις· ἡ ἰσοτιμία τῶν σχέσεων μὲ τοὺς θεοὺς, και πολὺ περισσότερο ἡ ἀνεξαρτησία ἀπέναντί τους, παραχωροῦσε τὴν θέση της στην ὑπακοὴ στὶς ἐντολὲς τους και σταδιακὰ στην ἀπόλυτη προσαρμογὴ πρὸς αὐτέες· ὅσο ἀποχωροῦσαν απ' τὴν πολιτικὴ σκηνὴ οἱ

²⁰ Πλουτάρχου, «Πελοπίδας», κεφ. λγ, μετάφραση δική μου.

ένεργοι πολῖτες τοὺς διαδέχονταν οἱ ἀπράγμονες καὶ οἱ ἀχρεῖοι. Ἡ διασταλτικὴ ἠθικὴ ἐγκαταλείπεται, ἀλλὰ παρέμεινε ἡ διδασκαλία τῆς στῆν φιλοσοφία, κυρίως λόγῳ τῆς ὑστερήσεώς τῆς ὡς θεωρητικῆς ἐκφράσεώς τῆς· ἀπόρροια αὐτῆς τῆς ὑστερήσεως εἶναι, ὄχι μόνο ἡ ἐμμονὴ τοῦ Πλάτωνος στῆν ἀποδοχὴ τῆς μουσικῆς ἀρμονίας γιὰ τοὺς φρουρούς, ἀλλὰ καὶ οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς του εἰς τὸν «Πρωταγόραν», τὸν «Θεαίτητον» καὶ ἄλλα ἔργα. Τὶς ἐσωτερικὲς ταλαντεύσεις του ἀπεικονίζουν οἱ ἀναφορὲς, ἀλλὰ καὶ τὶς διακυμάνσεις τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας μὲ ζωντανὲς τὶς μνημῆς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς· τὶς προσωπικὲς του διεργασίες καταγράφει ὁ φιλόσοφος. Ὅταν παραθέτει τὸν Πρωταγόρα νὰ παρουσιάζει τὴν ἐντολὴ τοῦ Διός, «ἐπὶ πάντας, ἔφη ὁ Ζεὺς, καὶ πάντες μετεχόντων· οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχουσιν ὡς περ ἄλλων τεχνῶν· καὶ νόμον γε θεὸς παρ' ἐμοῦ τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον πόλεως»²¹, ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐλευθέραν πολιτικὴν πρακτικὴν τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, καὶ εἶναι πολὺ αὐστηρὸς εἰς τὴν ἀξιολόγησίν του. Εἶναι σαφέστατη ἡ ἐντολή, «σὲ ὅλους ἀπευθύνεται ἡ ἐντολή μου, εἶπε ὁ Ζεὺς, καὶ ὅλοι νὰ μετέχουν στῆν πόλιν· διότι δὲν γίνονται πόλεις, ἐὰν μετέχουν ὀλίγοι εἰς τὰς λειτουργίας τῆς ὅπως γίνεται μὲ τὶς ἄλλες τέχνες· καὶ θέσε λοιπόν, λέει στὸν Προμηθεά, συντακτικὸ νόμο ἐκ μέρους μου, ὅποιος δὲν δύναται μετέχειν αἰδοῦς καὶ δίκης κτείνειν ὡς νόσον τῆς πόλεως». Ἐκτελοῦνται μὲ συνοπτικὲς διαδικασίες, ὄχι μόνο ὅσοι ὑπονομεύουν τοὺς θεσμοὺς τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ἀλλὰ καὶ ὅσοι δὲν μετέχουν στῆν ἐφαρμογὴ τους, ἀκόμη καὶ οἱ ἀπράγμονες, «οἱ μὴ δυνάμενοι αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν», δὲν εἶχε ἐπιφυλάξεις ὁ πατήρ θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων.

Τὴν ἴδια αὐστηρότητα ἐπιβάλλει καὶ ὁ Πλάτων στῆν πολιτεία του, ἀλλὰ συνδυάζει τὸ εὐρυθμον καὶ τὸ εὐάρμοστον γιὰ τὴν διαμόρφωση ἐλευθέρου ἠθους στοὺς φύλακες, μὲ τὴν καθημερινὴν πρακτικὴν τους ὅπως στὶς τεχνικὲς ἐργασίες, «ὡς περ ἄλλων τεχνῶν»· δὲν ἐπιτρέπει στῆν πολιτεία του τὴν ἐνότητα τοῦ χώρου καὶ τὴν ἀμεσότητα τοῦ χρόνου, ὅταν χωρίζει τοὺς γεωργοὺς καὶ τοὺς τεχνίτες ἀπ' τοὺς φύλακες καὶ ὅταν ἐπιβάλλει τὴν κοινοκτημοσύνη τῶν γυναικῶν, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀπόλυτο ἔλεγχον τῶν αἰσθημάτων τους καὶ τῶν ῥυθμῶν τῆς μουσικῆς. Ἡ ἀντίφαση αὐτὴ εἶναι δεσπόζουσα στῆν πλατωνικὴ φιλοσοφία καὶ στῆν φιλοσοφία γενικώτερα ἔκτοτε, παρὰ τὶς διαφοροποιήσεις τοῦ Ἀριστοτέλους, πάντα ὅμως στὰ πλαίσια τῶν ἀπὸ καθέδρας διαφωνιῶν· δείχνουν ὅμως καὶ τὸ τεράστιο χάσμα μεταξὺ τῆς θεωρητικῆς συλλήψεως, τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου, καὶ τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς, τὸ ὁποῖο καὶ διερύνεται συνέχεια ἔκτοτε μέχρι τὶς μέρες μας. Ὁ ἄμεσος καὶ ζωντανὸς λόγος τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς πρὸς τὸν πατέρα τῆς, ἐπικριτικὸς καὶ καυστικὸς μαζί, ὑποχωρεῖ, διότι προϋποθέτει τὴν ἐνότητα τοῦ χώρου καὶ τὴν ἀμεσότητα τοῦ χρόνου, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς πολῖτες τῆς ἀμέσου δημοκρατίας.

²¹ Πλάτωνος, «Πρωταγόρας», 322d, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 47

Ο Πλάτων μᾶς προσφέρει καὶ ἄλλα παραδείγματα θεωρητικῆς προσεγγίσεως τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, μὲ πληρέστερο τὴν ἀναφορά του εἰς τὸν Θαλῆν καὶ τὴν περιπέτειά του μὲ τὴν Θραῦττα θεραπαινίδα: «Ὡσπερ καὶ Θαλῆν ἀστρονομοῦντα, ὧ Θεόδωρε, καὶ ἄνω βλέποντα, πεσόντα εἰς φρέαρ, Θραῦττά τις ἐμμελῆς καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἀποσκῶψαι λέγεται ὡς τὰ μὲν ἐν οὐρανῷ προθυμοῖτο εἰδέναι, τὰ δ' ἔμπροσθεν αὐτοῦ καὶ παρὰ πόδας λανθάνοι αὐτόν»²². Εἶναι περισσότερο σκωπτικὸς ἀπ' τὴν Θραῦττα θεραπαινίδα ὁ Σωκράτης, στὸν διάλογό του μὲ τὸν διάσημο Κυρηναῖο μαθηματικὸ Θεόδωρο, μὲ ἀντικείμενο τὴν διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας σὲ σχολές, ὅπως ἀργότερα στὴν Ἀκαδημία· ἀρχίζει μὲ τὴν φράση, «ὅπως καὶ μὲ τὸν Θαλῆν, ἐνεργοῦντα ἀστρονομικὰς παρατηρήσεις, ὧ Θεόδωρε, καὶ βλέποντα ὑψηλά, ἔπεσε σὲ λακοῦβα, ὅποτε μία ἐμμελῆς καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἀπ' τὴν Θράκη τὸν εἰρωνεύθηκε λέγεται, ὅτι ὅσα συμβαίνουν εἰς τὸν οὐρανὸ εἶναι πρόθυμος νὰ τὰ γνωρίσει, ἀλλὰ ὅσα εἶναι μπροστά του καὶ εἰς τὰ πόδια του τὰ παραβλέπει». Ἦταν ἔξυπνη ἢ εἰρωνεία τῆς θεραπαινίδος, ἢ ὁποία, ὅπωςδήποτε, δὲν γνώριζε τίποτε μᾶλλον γιὰ τὶς ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις τοῦ πρώτου σοφοῦ στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μὲ ἐπιστημονικὲς ἀποδείξεις καὶ ἄμεσα πρακτικὰ ἀποτελέσματα· πρῶτος αὐτὸς προέβλεψε ἔκλειψη ἡλίου, τὸ 585 π.Χ. μᾶλλον, ἀνακάλυψε τὴν ἐγγραφή τριγώνου εἰς κύκλον καὶ ἄλλα, καθὼς ἐθεωρεῖτο ὁ σοφώτερος τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του. Τὸ «ἐμμελῆς καὶ χαρίεσσα» μετράει περισσότερο στὴν συλλογιστικὴ τοῦ Σωκράτους· χαρακτηρίζει τὴν Θραῦττα θεραπαινίδα, δὲν λεγόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δούλη, ὡς ἐμμελῆ καὶ χαριτωμένη, δηλαδή εἶχε τὴν ἀρμονία μέσα της καὶ τὴν ἐξέφραζε μὲ τὴν χάρη της καὶ τὴν ὁμορφιά της στὴν συμπεριφορὰ της· αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀπόσταση, στὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν τῆς Μιλήτου καὶ τῶν θεραπαινίδων, ἦταν ἀντίστοιχη μὲ ἐκείνη μεταξὺ τῶν θεῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων.

Στὴ συνέχεια εἶναι ἀποκαλυπτικὸς: «ταῦτόν δὲ ἀρκεῖ σκῶμμα ἐπὶ πάντας ὅσοι ἐν φιλοσοφίᾳ διάγουσι. Τῷ γὰρ ὄντι τὸν τοιοῦτον ὁ μὲν πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ' ὀλίγου εἰ ἄνθρωπός ἐστιν ἢ τί ἄλλο θρέμμα· τί δέ ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ τί τῇ τοιαύτῃ φύσει προσήκει διάφορον τῶν ἄλλων ποιεῖν ἢ πάσχειν, ζητεῖ τε καὶ πράγματ' ἔχει διερευνώμενος. Μανθάνεις γὰρ που, ὧ Θεόδωρε· ἢ οὐ; Θεόδωρος, Ἐγώ γε· καὶ ἀληθῆ λέγεις»²³. Εἶναι ἀπόλυτος ὁ Σωκράτης καὶ εἶναι ἀπ' τὶς λίγες περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ὁ Πλάτων ἀποδίδει μὲ πιστὴ ἀκρίβεια τὰ λεγόμενα τοῦ διδασκάλου του· ἡ ἐπιλογή τῆς ἀναφορᾶς ἔγινε ὅπως καταδείξει τὴν πρώτη ἀμφισβήτηση τῆς μορφῆς αὐτῆς τῶν φιλοσοφικῶν ἢ

²² Πλάτωνος, «Θεαίτητος», 174α, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 1, κ. ἑ.

²³ Αὐτόθι, 174β, μετάφραση δική μου.

ἐρευνητικῶν σχολῶν, ὅπως αὐτὲς καθιερώθηκαν στὶς ἐπόμενες ἐποχὲς καὶ ἐπιβλήθηκαν ἀπολύτως στὴ νεώτερη περίοδο τῆς ἱστορίας, σὲ κάθε ἔκφραση τῆς ζωῆς μας, φιλοσοφία, ἐπιστήμη, πολιτική, ἰδεολογία, ἔρευνα· εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι ὁ Πλάτων πρῶτος καθιέρωσε τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς σχολῆς, ἔξω καὶ μακρὰ ἀπ' τὸν κόσμον, τὴν ἀποξένωση τοῦ σοφοῦ ἀπ' τὸν περίγυρό του, ἀπ' τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. «Ἡ ἴδια εἰρωνεία, μὲ ἐκείνη τῆς θεραπαινίδος πρὸς τὸν Θαλῆ, χρειάζεται καὶ πρὸς ὅσους ἀφιερώνουν τὴ ζωὴ τους εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Καὶ πράγματι λοιπὸν δι' αὐτὸν ὁ μὲν διπλανὸς του καὶ ὁ γείτονας του τοῦ διαφεύγει τὴν προσοχή, ὄχι μόνον ὅτι πράττει, ἐνεργεῖ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐάν εἶναι ἄνθρωπος ἢ ἄλλης μορφῆς ζωντανό· τί εἶναι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ἄνθρωπος καὶ τί ἀρμόζει στὴν ἴδια του τὴν φύση, διάφορο ἀπ' τ' ἄλλα ὄντα ποιεῖν ἢ πάσχειν, αὐτὰ διερευνῶνται, παρὰ τὶς δυσκολίες τους, ἀπ' τὸν φιλόσοφο. Τὰ ἀντιλαμβάνεσαι ὅπωςδὴποτε Θεόδωρε· ἢ ὄχι; Θεόδωρος: Πράγματι τὰ ἀντιλαμβάνομαι. Σωστὰ τὰ λές». Τὸν μεγάλο μαθηματικὸ τῆς ἐποχῆς του ἐπέλεξε γιὰ συνομιλητὴ ὁ Σωκράτης...

Ἐμμέσως πλὴν σαφῶς ὁ κορυφαῖος φιλόσοφος καὶ ὁ πρῶτος ἰδρύσας σχολὴ ἀναγνωρίζει τὴν ἀποτυχία του, ἢ μᾶλλον καλύτερα τὴν ἀδυναμία του ἀκολουθῆσαι τὰ βήματα τοῦ διδασκάλου του· ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ θεωρήσεως τῆς στάσεώς του, ἀποδεικνύει ὅτι ἀντιλαμβάνεται τὴν μεταβατικότητα τῆς ἐποχῆς του καὶ ἔχει πλήρη συναίσθηση τῆς παρακμῆς τῆς πόλεως, μὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν ἀπραγμόνων καὶ τῶν ἀχρείων σὲ πρώτη φάση στὶς μέρες του καὶ τῶν κυνικῶν καὶ χαννοπρώκτων στὴν συνέχεια. Ἐπιδίωξε νὰ φτιάξει τοὺς φύλακες του, κάτι μεταξὺ τῶν ἀπραγμόνων καὶ τῶν ἀχρείων καὶ ἀπέτυχε οἰκτρά· ἡ ἀνεκτίμητη κληρονομία του δὲν εἶναι τόσο ἡ φιλοσοφικὴ του θεωρία, παρὰ ἡ ἐξαίρετη μελέτη τῆς ἐπιδράσεως τῶν ῥυθμῶν τῆς μουσικῆς στὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου, μέσα ἀκριβῶς ἀπ' τὴν παταγώδη ἀποτυχία τῆς φιλοσοφίας του· συμπληρώνουν τὴν μελέτη αὐτὴ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ μαθητὲς του, μὲ κορυφαῖο τὸν Ἀριστόξενον τὸν Ταραντῖνο.

Μία ἀπ' τὶς καλὲς ἀναφορὲς γιὰ τὴν μεταβατικότητα μιᾶς ἐποχῆς εἶναι ἡ ὑποδοχὴ τοῦ μουσικοῦ Φρῦνιδος εἰς τὴν Σπάρτην, ὅταν πῆγε ἐκεῖ γιὰ τὴν συμμετοχὴ του σὲ μουσικοὺς ἀγῶνες καὶ ἔπαιξε τὴν κιθάρα του μὲ ἑννέα χορδές, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀλλαγὴ τῶν ῥυθμῶν τῆς ἀρμονίας τους· τότε ὁ ἐπιστάτης τῶν ἐφόρων, ὄνοματι Ἐκπρεπῆς, πῆρε ἓνα μαχαῖρι καὶ ἔκοψε τὶς δύο παραπάνω χορδές, λέγοντάς του, «μὴ κακούργει τὴν μουσικὴν»²⁴. Ἀλλὰ καὶ στὴ συνέχεια, ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος, ὅτι καὶ ὁ μαθητὴς του Τιμόθεος βρέθηκε στὰ Κάρνεα, «Τιμοθέου δ' ἀγωνιζομένου τὰ Κάρνεα, εἰς τῶν ἐφόρων μάχαιραν λαβῶν ἠρώτησεν αὐτόν, ἐκ ποτέρου τῶν μερῶν ἀποτέμη τὰς πλείους τῶν ἑπτὰ χορδῶν». Εἶχε ἀλλάξει ὁ ῥυθμὸς τῆς μουσικῆς μὲ τὶς δύο παραπάνω χορδές, κι αὐτὸ ἐνοχλοῦσε τοὺς ἐφόρους, οἱ ὅποιοι γινώριζαν, ὅτι αὐτοὶ οἱ νέοι ῥυθμοὶ διαμόρφωναν ἄλλο ἦθος στοὺς πολῖτες. Ὁ Ἀριστοτέλης μάλιστα ἀναγνωρίζει τὴν ἀλλαγὴ τῆς μελοποιΐας στὴν ἐποχὴ του, ὅτι, «εἰ μὲν γὰρ Τιμόθεος μὴ ἐγένετο, πολλὴν ἂν μελοποιΐαν οὐκ εἶχομεν· εἰ δὲ μὴ Φρῦνις, Τιμόθεος οὐκ ἂν ἐγένετο»²⁵. Δηλαδή, «δὲν θὰ ὑπῆρχε τέτοια χαλαρότητα τῆς μελοποιΐας, ἂν δὲν ὑπῆρχε ὁ Τιμόθεος· κι ἂν ὁ Φρῦνις δὲν ὑπῆρχε, δὲν θὰ ἐμφανιζόταν ὁ Τιμόθεος». Αὐτοὶ ἔκαναν πιὸ μαλακοὺς τοὺς ρυθμοὺς τῆς μουσικῆς, μὲ ἀποτέλεσμα καταστῆσαι πιὸ ἀνεκτικοὺς τοὺς πολῖτες καὶ ἀνευρους στὸ ἦθος τους, μὲ ῥοπὴ πρὸς τὴν ἀπραγμοσύνη καὶ τὴν ἀχρειότητα· ὁ Φρῦνις ἦταν ἀπ' τὴν Μυτιλήνη καὶ ἔζησε τὸν πέμπτο αἰῶνα εἰς Αθήνας, μὲ, διδάσκαλο τὸν Ἀριστοκλείδη ὅπου τὸ 446 π.Χ. τιμήθηκε μὲ τὸ πρῶτο βραβεῖο στὴν κιθαρωδία στὰ Παναθήναια, ἐνῶ τὸν σατυρίζει καὶ ὁ Ἀριστοφάνης εἰς τὰς «Νεφέλας»· ὁ Τιμόθεος ἀπ' τὴν Μίλητο ἦταν μαθητὴς του καὶ μέγας καινοτόμος τῆς μουσικῆς, ἐνῶ πῆρε τὸ πρῶτο βραβεῖο εἰς τοὺς μουσικοὺς ἀγῶνας, ὅπου ἔλαβε μέρος μὲ παρότρυνση τοῦ φίλου του τραγικοῦ ποιητοῦ Εὐρυπίδου, τὸ 420, νικήσας τὸν διδάσκαλό του Φρῦνιν. Τέσσερα χρόνια πρὶν ὁ Ἀριστοφάνης εἰς τὰς «Νεφέλας» σατυρίζει τοὺς νεωτερισμοὺς τοῦ Φρῦνιδος, στὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου λόγου, ὅταν ὁ δίκαιος ἐξυμνεῖ τὰς παραδοσιακὰς ἀρετάς:

εἰ δέ τις αὐτῶν βωμολοχεύσαιτ' ἢ κάμψειέν τινα καμπήν,
οἷας οἱ νῦν τὰς κατὰ Φρῦνιν ταύτας τὰς δυσκολοκάμπτους,
ἐπετρίβετο τυπτόμενος πολλὰς ὡς τὰς Μούσας ἀφανίζων²⁶.

²⁴ Πλούταρχου, «Ἠθικά», «Ἀποφθέγματα Λακωνικά», 220γ καὶ 238γ.

²⁵ Ἀριστοτέλους, «Μετὰ τὰ φυσικά». Βιβλ. Β', κεφ. α', παρ. 4, (993β15-16), μετάφραση δική μου.

²⁶ Ἀριστοφάνους, «Νεφέλαι», στ. 970-972, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰ ἀναλύσεις «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις»..

Στὴν ἀρχὴ εἶχε σατυρίσει τὸν Σωκράτη γιὰ τὶς ἀστρονομικὲς του παρατηρήσεις καὶ τὸν εἶχε ἀποκαλέσει, «πρεσβῦτα παλαιογενές... λεπτοτάτων λήρων ἱερεῦ», «γέροντα ἀκατάβλητε... τῆς ψιλοζυγισμένης φλυαρίας ἀρχιερέα»· τὶς νέες ιδέες σατυρίζει, ὁ κωμικὸς ποιητής, γιὰ τὶς ὁποῖες καταδικάσθηκε ὁ φιλόσοφος, ἀφοῦ τὶς ἐπικαλέσθηκαν οἱ κατήγοροί του στὴν δίκη, ἂν καὶ ἀνακάλεσε ἐμμέσως πλὴν σαφῶς καὶ γενναίως τὶς «κρίσεις» του εἴκοσι χρόνια μετὰ εἰς τοὺς «Βατράχους»²⁷.

Κι ἂν κάποιος νεαρὸς βωμολοχεύσει ἢ κουνηθεῖ κεκλασμένα,
ὅπως κάνουν ὅσοι ἀκολουθοῦν τοῦ Φρύνη τὶς δύσκολες κινήσεις,
τιμωροῦταν μὲ ξύλο πολὺ, γιὰτὶ προσέβαλε τὶς Μοῦσες.

Ὁ Ἀριστοφάνης λέει ὅτι τὴν ἴδια ἢ καὶ χειρότερη στάση ἀπ' τὸν ἔφορο Ἐκπρεπῆ εἶχαν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, ἢ μᾶλλον ἤθελαν νὰ ἔχουν οἱ συντηρητικοὶ συμπολίτες του, διότι σὲ αὐτοὺς ἀπευθύνεται, ἔστω κι ἂν δὲν τὸ ἔκαναν· ἡ σάτυρα ἔχει ὡς ἀποστολὴ τῆς τὴν ἀκραία παρουσίαση τῶν πολιτικῶν διεργασιῶν καὶ αὐτὸ τῆς προσδίδει τὶς αἰώνιες ἀξίες τῆς. Στὰ ἴδια πλαίσια ἦταν αὐστηροὶ οἱ ἔφοροι στὴν τήρηση τῶν μουσικῶν τρόπων καὶ συνακολούθως τοῦ ἠθους τῶν Σπαρτιατῶν, ἢ καλύτερα πιὸ αὐστηροί, διότι τῆς τὸ ἐπέτρεπαν οἱ θεσμοὶ τους· ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἡ Σπάρτη, μὲ τοὺς νόμους τοῦ Λυκούργου, ἐφάρμοσε τὴν πρώτη δημοκρατία παγκοσμίως ὡς θεσμό, ἔστω καὶ μὲ τὴν μορφή τῆς ὀλιγαρχίας, καὶ παρέμεινε ἡγετικὴ δύναμις στὴν Ἑλλάδα ἐπὶ τρεῖς τέσσερες αἰῶνες. Ἄλλωστε στὴν ἀνατροπὴ τῶν τυραννικῶν καθεστώτων εἶχαν συμβάλει τὰ μέγιστα οἱ Σπαρτιάτες, μὲ κορυφαία συμβολὴ τους τὴν ἀπομάκρυνση τῶν Πεισιστρατιδῶν ἀπ' τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Κλεισθέτους στὴν συνέχεια, μὲ τὴν καθιέρωση τῶν καλύτερων θεσμῶν τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· τὸ θέμα μας ὅμως εἶναι ἄλλο, ἢ ἀναγνώριση τῆς μεταβατικότητος τῆς ἐποχῆς μας, σὲ σύγκριση μὲ τὸν τέταρτο π.Χ. αἰῶνα.

Οἱ ἔφοροι γνώριζαν ἄριστα ὅτι, ἢ χρῆση ἀνάλαφρων μουσικῶν τρόπων, ὅπως μὲ τὶς ἑννέα χορδές, ἢ καὶ δώδεκα τοῦ Τιμοθέου, ἐξωθοῦσε τὸν ἀκροατὴ καὶ ἐπομένως τὸν πολίτη, σὲ χαλαρὴ στάση καὶ ἀνεύθυνη ἀντιμετώπιση τῶν ὑποχρεώσεών του, τὸν καθιστοῦσε ἀπράγμωνα· αὐτὸν τὸν κίνδυνο τὸν γνώριζαν καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἐπέτρεπαν τὴν ἀμβλυνση τῶν ἀντιδράσεων τῶν Σπαρτιατῶν· αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ἄλλωστε πὺ ἐπιβίωσε ἡ ἀριστοκρατικὴ ὀλιγαρχία τους ἐπὶ τόσους αἰῶνες. Ἦξεραν ἐπίσης πολὺ καλὰ ὅτι ἢ χαλάρωση τῶν ἠθῶν εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπως αὐτοὶ τὴν ἀντιλαμβάνονταν, ἀποτελοῦσε τὸν χειρότερο κίνδυνο γιὰ τὴν κοινωνία τους· ἔπρεπε οἱ νέοι τους νὰ παραμείνουν πιστοὶ στὴν αὐστηρὴ στρατιωτικὴ πειθαρχία καὶ στὴν ἀπόλυτη προσήλωσι πρὸς τὶς ἀρχές τῆς πόλεως, τὶς ὁποῖες καὶ τηροῦσαν, ἔστω καὶ ἂν μειωνόταν συνεχῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν πολιτῶν τους. Ἡ στάση τους αὐτὴ τοὺς ὀδήγησε σὲ στρατοκρατικὸ καθεστῶς στὸ τέλος, μὲ τὴν ἀπόλυτη προσήλωσή τους

²⁷ Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις».

στην αυστηρή λογική της παραδόσεώς τους· αλλά απ' την άλλη, ή χαλάρωση τῶν ῥυθμῶν καὶ ἡ συνακόλουθη μαλθακότης τῆς νοοτροπίας ἐπιβάλλει τὴν ἀμβλυνση τῶν πολιτικῶν ἀντιδράσεων τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ὑποβιβασμό του σὲ ἀπράγμονα καὶ ἀχρεῖο· τὸ ἦθος τοῦ πολίτου ἀλλάζει καὶ γίνεται ἄτονο καὶ ἄβουλο πρόσωπο. Αὐτὸ μετράει περισσότερο στὶς πολιτικές του ἀντιδράσεις καὶ αὐτὸ ἐνδιέφερε. Τὸ ἐναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς ὅμως δὲν ἦταν καὶ τόσο διαδεδομένο στὴν Λακεδαίμονα, καθὼς δὲν ἔχουμε σαφεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν διδασκαλία τραγωδιῶν ἢ καὶ κωμωδιῶν στὶς πόλεις τους· ἀναφέρει ὅμως ὁ Ἡρόδοτος γιὰ λακωνικὰ σχημάτια, μαζί μὲ τὰ ἀττικά, τὰ ὁποῖα χόρευε ὁ Ἀθηναῖος Ἴπποκλείδης στὸ συμπόσιο τῆς Σικυῶνος, μεταξὺ τῶν καλυτέρων νέων τῆς Ἑλλάδος τότε, στὸν διαγωνισμό διὰ τὴν χειρὰν τῆς Ἀγαρίστης, τῆς κόρης τοῦ τυράννου Κλεισθένης, ἐνὸς ἐκ τῶν μεγαλυτέρων τυράννων περὶ τὰ μέσα τοῦ ἔκτου π.Χ. αἰῶνος.

Ὁ Ἀθηναῖος Ἴπποκλείδης εἶχε ἔρθει πρῶτος σὲ ὅλα τὰ ἀγωνίσματα καὶ εἶχε βέβαιη ὡς σύζυγο τὴν ὡραία Ἀγαρίστη, ἂν στὸ τελευταῖο συμπόσιο δὲν εἶχε μεθύσει καὶ δὲν χόρευε μόνος του ἀττικά καὶ λακωνικὰ σχημάτια, ὅπως τὰ ἀποκαλεῖ ὁ Ἡρόδοτος· χόρευε πάνω στὸ χαμηλὸ τραπέζι, στοὺς σοφράδες τῆς ἐποχῆς μας, μὲ ἀποκορύφωμα τὶς κινήσεις μὲ τὰ πόδια πάνω καὶ τὸ κεφάλι κάτω καὶ ἀποτέλεσμα νὰ τὰ δείχνει ὅλα· ὁ Κλεισθένης τοῦ ἔκανε τὴν παρατήρηση, «ὦ παῖ Τεισάνδρου, ἀπορχήσαό γε μὲν τὸν γάμον!», «ἔ γινε τοῦ Τεισάνδρου, χάλασες μὲ τὸν χορὸ σου τὸν γάμο». Καὶ αὐτὸς ἀπάντησε, «οὐ φροντὶς Ἴπποκλείδη!»²⁸, «δὲν νοιάζεται ὁ Ἴπποκλείδης!» Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ὁ Μεγακλῆς τοῦ Ἀλκμαίωνος παντρεύθηκε τὴν Ἀγαρίστη καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἀπέκτησε τὸν Κλεισθένη, τὸν μεγάλο ἐπαναστάτη καὶ μεταρρυθμιστὴ τοῦ 509 π.Χ., ὁ ὁποῖος θέσπισε καὶ τοὺς νόμους τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· ὁ ἀδελφός του Ἴπποκράτης εἶχε κόρη τὴν Ἀγαρίστη, πρὸς τιμὴν τῆς μητέρας του καὶ αὐτὴ παντρεύθηκε τὸν Ξάνθιππο μὲ τὸν ὁποῖον ἀπέκτησε τὸν Περικλῆ, τὸν μεγαλύτερο πολιτικὸ τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας.

Τὰ σχημάτια εἶναι οἱ λαϊκοὶ χοροὶ τῆς ἐποχῆς, συνέχεια τῶν ὁποίων εἶναι οἱ λαϊκοὶ τῶν ἡμερῶν μας, γνωστοὶ καὶ ὡς ρεμπέτικα ἢ ζεϊμπέκικα καὶ ἄλλοι παρόμοιοι, ἀπ' τὴν τουρκικὴ ὀνομασία τους· εἶχαν καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι λαϊκοὺς χορούς, ὅπως καὶ οἱ Ἀττικοί, καὶ χόρευαν τὰ σχημάτιά τους τουλάχιστον στὶς ἐορτὲς τοῦ Διονύσου, τὶς δικές μας Ἀποκριές, ἀλλὰ οἱ ἔφοροι δὲν ἐπέτρεπαν μᾶλλον τὴν ἔνταξή τους στὶς ἐπίσημες ἐορτὲς, ὅπως ἀκριβῶς ἔγινε καὶ μὲ τὴν χριστιανικὴ θρησκεία. Ἡ μονολιθικὴ ἀντιμετώπιση ἀπ' τοὺς ἐφόρους τῶν νέων ρευμάτων τῆς μουσικῆς ὀδήγησε τὸ σπαρτιατικὸ ὀλιγαρχικὸ πολίτευμα σὲ στρατοκρατικὴ δεσποτεία καὶ σὲ κανονικὴ τυραννία τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα, μὲ τὸν περιώνυμο Νάβη ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες στὴν ἐξουσία· ἡ ἀδυναμία τοῦ Πλάτωνος τοῦ νὰ ἐναρμονίσει τοὺς εὐρύθμους καὶ εὐαρμόστους τρόπους τῆς μουσικῆς μὲ τὴν ἀποστολὴ τῶν φυλάκων

²⁸ Ἡροδότου, «Μοῦσαι», βιβλ. ΣΤ', «Ἐρατώ», κεφ. 129.

του τὸν ὀδήγησε στὴν θεωρητικὴ θεμελίωση τοῦ προτύπου ὀλοκληρωτικοῦ συστήματος διακυβερνήσεως στὴν ἱστορία. Παράλληλη πορεία ἀκολούθησε μὲ τοὺς ἐφόρους, καθὼς θαύμαζε καὶ τὸ πολίτευμά τους.

Τὸ ἐνδιαφέρον ἔγκειται εἰς τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πλάτων ἀπέδωσε ἐντελῶς δευτερεύουσα σημασία στὸ ρόλο τοῦ ἥθους στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ τοῦ ἀνθρώπου, παρ' ὅλο ὅτι ἀναφέρεται σὲ αὐτὸ ἀρκετὲς φορές: «Τίς δ' ὁ τρόπος τῆς λέξεως, ἦν δ' ἐγώ, καὶ ὁ λόγος; οὐ τῷ τῆς ψυχῆς ἦθει ἔπεται;»²⁹ «Ποιὸς εἶναι ὁ τρόπος ἐκφράσεως τῆς ὁμιλίας, αὐτὸ σημαίνει τῆς λέξεως, εἶπα ἐγώ, καὶ τοῦ λόγου; Δὲν ἀκολουθεῖ αὐτὸς τὸ ἦθος τῆς ψυχῆς;» Ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἥθους γίνεται μὲ τὴν ζωντανὴ καὶ συνεχῆ ἐπικοινωνία τῆς ψυχῆς μὲ τοὺς διάφορους τρόπους τῆς μουσικῆς καὶ τὴν ἰκανότητά της συνεχοῦς ἀξιολογήσεώς τους, μαζὶ μὲ τὴν εὐρύτερη πολιτικὴ πρακτικὴ, καὶ ἀντιστρόφως· δὲν ἀπαγορεύεται διὰ νόμου ὁ ἄρρυθμος καὶ ἀνάρμοστος τρόπος τῆς μουσικῆς καὶ ἐπιβάλλεται ὁ εὐρυθμος καὶ ὁ εὐάρμοστος, ἀλλὰ ἀπαξιῶνεται ἀπ' τὸν πολίτη, μὲ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ εὐρυθμοῦ καὶ εὐαρμόστου τρόπου. Προηγουμένως ἀναφέρει, «τούτων ἔνεκα κυριωτάτη ἐν μουσικῇ τροφή, ὅτι μάλιστα καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὁ τε ῥυθμὸς καὶ ἀρμονία, καὶ ἐρρωμενέστατα ἄπτεται αὐτῆς φέροντα τὴν εὐσχημοσύνην, καὶ ποιεῖ εὐσχήμονα, ἐὰν τις ὀρθῶς τραφῇ, εἰ δὲ μή, τὸναντίον;» «ἢ ἄσκησις αὐτῶν μὲ τὴν μουσικὴν εἶναι ἢ καλύτερη διαπαιδαγώγησις, ὑπογραμμίζει, διότι διεισδύει εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς καὶ ὁ ῥυθμὸς καὶ ἡ ἀρμονία, καὶ δένονται ἄρρηκτα μαζὶ τῆς ὡς φορεῖς τῆς εὐσχημοσύνης, καὶ καθιστοῦν τὸν ἄνθρωπο εὐσχήμονα, ἐὰν σωστὰ διαπαιδαγωγηθεῖ, διαφορετικὰ, ἂν ὅμως ὄχι, τὸν ὀδηγοῦν στὸ ἀντίθετο, σὲ ἄσχημο ἢ καὶ ἀχρεῖο, τὸν ἐξαγριώνουν». Ἡ διείσδυσις ἐντὸς τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ἀπόκτησις τοῦ ἥθους δὲν ἐπιβάλλονται ἄνωθεν, διὰ νόμου, ἐπαναλαμβάνουμε, παρὰ ἐπιλέγονται ἀπ' τοὺς πολίτες, ἢ μᾶλλον καλύτερα τὸ ἦθος τους διαμορφώνεται, ἀναλόγως πρὸς τὴν πολιτικὴν τους πρακτικὴν· ἢ πολιτικὴ τους πρακτικὴ, διαμορφώνει τὴν συνθηκὴς ἐπιλογῆς τοῦ ῥυθμοῦ καὶ τῆς ἀρμονίας, ὥστε νὰ ἀναδύεται ἡ εὐσχημοσύνη καὶ νὰ ἐμφανίζεται ὁ εὐσχήμων, διαφορετικὰ ὀδηγεῖται στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα.

Ἡ καμπὴ στὴν φιλοσοφικὴ προσέγγισις τοῦ προβλήματος τοῦ ἥθους, ὡς καθοριστικοῦ τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς, γίνεται μὲ τὴν καθιέρωσις τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν: «ταῦτὸν δὲ ἀρκεῖ σκῶμμα ἐπὶ πάντας ὅσοι ἐν φιλοσοφίᾳ διάγουσι. Τῷ γὰρ ὄντι τὸν τοιοῦτον ὁ μὲν πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ' ὀλίγου εἰ ἄνθρωπός ἐστιν ἢ τί ἄλλο θρέμμα· τί δέ ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ τί τῆς τοιαύτης φύσει προσήκει διάφορον τῶν ἄλλων ποιεῖν ἢ πάσχειν, ζητεῖ τε καὶ πράγματ' ἔχει διερευνώμενος»³⁰. δὲν τὸν ἐνδιαφέρει οὔτε κἂν ἀσχολεῖται μὲ τὸν πλησίον του καὶ τὸν γείτονά του, ἐπιμένει ὁ Σωκράτης, ὁ φιλόσοφος τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς, καὶ γι' αὐτὸ τοῦ χρειάζεται ἡ ἴδια εἰρωνεία, τὸ αὐτὸ σκῶμμα,

²⁹ Πλάτωνος, «Πολιτεία», 440δ, 401δ, μετάφραση δική μου, καὶ ἄ., σελ.11.

³⁰ Ὁ. ἄ., σελ. 22, κ. ἔ.

μέ εκείνο τῆς Θράττης θεραπαινίδος πρὸς τὸν Θαλῆν, ὅταν ἐπεσε σὲ λακούβα καθὼς ἔκανε ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις στὴν Μίλητο· καθιερώθηκε στὴν συνέχεια ἡ νοοτροπία αὐτὴ στὶς φιλοσοφικὲς σχολὲς μέχρι σήμερα, μὲ τὸ νὰ ἀγνοοῦν πλήρως τὸ ἐὰν ὁ γείτονας καὶ ὁ πλησίον εἶναι ἄνθρωπος ἢ ἄλλο ζωντανό, ἢ τὸ πὼς ἀντιδρᾷ ὁ καθένας διαφορετικὰ ἀπ' τὸν ἄλλον, ὅταν πράττει κάτι ἢ πάσχει, χωρὶς νὰ τοὺς ἀπασχολοῦν καθόλου αὐτά, παρὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸ τί διδάσκει ἢ μία ἢ ἡ ἄλλη σχολή. Ὁ ἄνθρωπος κλείστηκε στὴν ἱερατικὴ καὶ ἱεραρχικὴ γνώση τῶν διαφόρων σχολῶν, μὲ ἀποκορύφωμα τὶς νεοπλατωνικὲς προεκτάσεις τους· ἐπέστρεψε κατὰ κάποιον τρόπο ἐκεῖ ἀπὸ ὅπου ἀποδέσμευσε τὴν ἀνθρώπινη γνώση πρῶτος ὁ Θαλῆς, καθὼς τὴν πῆρε ἀπ' τὸ ἱερατεῖο τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Βαβυλωνίας καὶ τὴν παρουσίασε ἐνώπιον ὄλων στὴν Ἀγορά.

Οἱ σοφοὶ καὶ οἱ φιλόσοφοι ἔκοψαν ἔτσι τὶς ἀμοιβαῖες καὶ δημιουργικὲς σχέσεις τους μὲ τὴν θεὰ Ἀθηνᾶ, τὴν θεὰ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως· ἄλλωστε ὁ Ὅμηρος παρουσιάζει τὸ ξέσπασμά της κατὰ τοῦ πατρὸς της λίγο πρὶν τὴν «ἀγορὰ» τῶν θεῶν. Δὲν ἔπλεξε τυχαῖα τὸν μῦθο τῶν ποιημάτων του ὁ θεῖος ποιητής, ἢ τουλάχιστον δὲν τὰ θεωροῦσαν τυχαῖα αὐτὰ οἱ Ἕλληνες, ὅταν θέσπιζαν ὡς βάση τῆς παιδείας τους στὴν μακρόχρονη ἱστορία τους τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Ὅσο ἀπεκόπτετο ἡ παιδεία, ἡ παιδευσίς, καὶ ἡ καθημερινὴ πρακτικὴ ἀπ' τὴν ὁμηρικὴ παράδοση, τόσο ἀποξενωνόταν ὁ πολίτης ἀπ' τὴν Ἀγορὰ, τόσο περισσότερο ἀποδεχόταν μέσα του ἡ καλλιεργοῦσε τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ κάποια ἀνώτερη δύναμη, τὸν πανίσχυρο θεό, μὲ ἀποκορύφωση τὴν μονοθεϊστικὴ θρησκεία ἢ τὴν ἰδεολογία τοῦς τελευταίους αἰῶνες καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, τελικὰ τὴν ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη ζωῆς· πάντα κάποιοι ἢ κάποιος φέρει τὴν ἀποκαλυπτικὴ ἀλήθεια, μὲ τὴν ἐπιβεβαίωσή της ὅπωςδήποτε στὸ μέλλον, τὸ ἄμεσο ἢ τὸ ἀπώτερο ἔχει δευτερεύουσα σημασία, τὸ παρὸν συστηματικὰ εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν συλλογιστικὴ τους καὶ τὴν πρακτικὴ τους. Ἡ θεὰ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Μουσηγέτης ἀδελφός της ἀποσυρόταν σταδιακὰ, μαζί μὲ τὴν σοφία τῆς Ἀγορᾶς καὶ τὴν μουσικὴ ἀρμονία, τὸ ἐναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς, στὴν δημοτικὴ παράδοση, στὴν δημῶδη μουσα τοῦ Σωκράτους, καὶ ἄφηναν νὰ δεσπόζουν στὴν ἀγορὰ οἱ «ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας» τρόποι· τὶς θεραπαινίδες, ὅσο ὁμορφες κι ἂν ἦταν, δὲν θὰ τὶς ἀποκαλοῦσαν πλέον ἐμμελεῖς καὶ χαρίεσσας, παρὰ δοῦλες, τὸ ἴδιο καὶ οἱ δοῦλοι ποὺ ἔγιναν μέτοικοι, ἔστω καὶ μεγάλοι τραπεζίτες, ὅπως ὁ Πασίων, καὶ θὰ ἀποκτοῦσαν ἰδιαίτερη ἐκτίμηση μεταξὺ τῶν πολιτῶν.

Οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες, παρὰ τοὺς μεταξὺ τους πολέμους, εἶχαν ἐπιτύχει σημαντικὴ οικονομικὴ ἀνάπτυξη, κατὰ τὰ κριτήρια τῆς ἐποχῆς μας, ἀλλὰ καὶ εἶχαν ἐκπέσει σὲ ἀπράγμονες στὴν πολιτικὴ τους πρακτικὴ· τὸ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα τῶν Ἀθηναίων τὸν τέταρτο αἰῶνα ὑπολογίζεται ὅτι ἦταν δύο μὲ τρεῖς φορές ὑψηλότερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν προγόνων τους τῶν Μηδικῶν πολέμων καὶ τῆς

κλασικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ στὸ τέλος τοῦ ἦταν ἀκόμη μεγαλύτερο, κατὰ τὴν θεοποίηση τοῦ Δημητρίου τοῦ πολιορκητοῦ. Ὅλα τὰ εἶχαν οἱ Ἀθηναῖοι τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, πλοῦτο, χλιδὴ καὶ ἀμεριμνησία, τρυφηλὴ ζωὴ, ἀλλὰ δὲν ἦταν πολῖτες, ὁ καθένας τοὺς ἦταν κάτι στὶς οἰκονομικὲς τοῦ ἐπιχειρήσεις ἢ στὴν δημόσια διοίκηση, ἀλλὰ τίποτε περισσότερο, παρὰ μόνο ὁ καλύτερος μαθητὴς σὲ κάποια φιλοσοφικὴ σχολή, καὶ ὑπερηφανευόταν γι' αὐτό. Ὁ Δημοσθένης ἦταν ἐκπληκτικὸς ῥήτωρ καὶ τίποτε πλέον τοῦ καλοῦ δημαγωγοῦ, οὔτε στρατηγὸς ἦταν ὑποφερτὸς ἔστω, οὔτε καλὸς ὀπλίτης, ἀπ' τοὺς πρώτους τὸ ἔβαζε στὰ πόδια στὶς μάχες τὶς περισσότερες φορές, ἐνῶ κάλυπτε τοὺς φίλους τοῦ στὶς ἀτασθαλίαις τοὺς κατὰ τὶς πολιτικὲς ἀντιδικίες, ἀρκεῖ νὰ ὑπηρετοῦσε τὸν σκοπὸ τοῦ καὶ δὲν ἔπεισε καθόλου τοὺς συμπολίτες τοῦ γιὰ τὴν πολιτικὴ του σύλληψη· ἡ ἀναφορὰ τοῦ στὴν ἱστορία τῆς πόλεως καὶ στὸ μεγαλεῖο τῆς θεωρήθηκαν ἀπ' τοὺς ἀκροατὲς τοῦ ὡς ἀπλὰ ρητορικὰ σχήματα...

Ἄλλωστε οἱ ἀναφορὲς εἰς τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ εἰς τὴν μουσικὴν ἀρμονίαν, ὡς καθοριστικῶν παραγόντων τοῦ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἐλάχιστες στοὺς ῥήτορες τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ἂν καὶ μᾶλλον καθόλου μὲ τὴν πραγματικὴ τους ἔννοια, ἐνῶ δίδουν τὸν τόνο εἰς τὰς ἀγορεύσεις τῶν προπατόρων τοὺς καὶ τοῦ Περικλέους· ὅπωςδήποτε ἡ ἀνάλυση αὐτῶν ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τῆς παρουσίας μελέτης, ἀλλὰ ὡς ἀναφορὰ ἔχει σημασία, ὅταν καὶ ὁ Πλάτων τὸ ὑπογραμμίζει, «Τίς δ' ὁ τρόπος τῆς λέξεως, ἦν δ' ἐγώ, καὶ ὁ λόγος; οὐ τῷ τῆς ψυχῆς ἤθει ἔπεται;» Δηλαδή, «Ποιὸς εἶναι ὁ τρόπος ἐκφράσεως τῆς ὁμιλίας, αὐτὸ σημαίνει τῆς λέξεως, εἶπα ἐγώ, καὶ τοῦ λόγου; Δὲν ἀκολουθεῖ αὐτὸς τὸ ἦθος τῆς ψυχῆς;» Μὲ τὴν ἀλλαγὴ στὸν τρόπο ἐκφράσεως τῆς ὁμιλίας, τοῦ λόγου, τῆς γλώσσης, ἄλλαξε καὶ ἡ πολιτικὴ πρακτικὴ, τὸ ἦθος· ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος, μαζὶ καὶ ὁ λοιμὸς στοὺς Ἀθηναίους, οἱ ἐμφύλιες διαμάχες στὶς ἄλλες πόλεις, ἔπαιξαν καθοριστικὸ ρόλο· τὸ ἀντίστοιχο μὲ ὅ,τι συμβαίνει τὶς τελευταῖες δεκαετίες στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν ἀνωθεν ἐπιβολὴ τῆς «δημοτικῆς» καὶ τὰ συνακόλουθα, ἀπ' τὰ ἀμερικανικὰ ἐργαστήρια καὶ τοὺς ἐπιχωρίους ὑποτακτικούς τοὺς. Μὲ μία διαφορὰ, οἱ σημερινοὶ ἐπιδιώκουν ἀνωθεν τὴν ἰσοπέδωση τῆς σκέψεως τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν μετατροπὴ τους σὲ δούλους, τὴν ἐξαφάνιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ³¹, ἐνῶ τὸν τέταρτο αἰῶνα οἱ ἀλλαγὲς στὴν γλῶσσα, στὸν λόγο, ἀκολουθοῦσαν τὴν ἐκπτώση στὸ ἦθος τῶν πολιτῶν· τότε ἡ ἐξαχρείωση τῆς γλώσσης ἔπονταν τῆς ἐκπτώσεως τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς, τώρα ἐπιδιώκεται μὲ τὴν ἐξαχρείωση τῆς γλώσσης, ἡ ἐκπτώση τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς. Ἔχει βαρύνουσα σημασία ἡ διαφορὰ στὶς πολιτικὲς διεργασίες στὴν χώρα μας...

³¹ Ὅρα ὁ. ἀ., σελ. 7, κ.έ., καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο» καὶ «Ἡ σπουδὴ γιὰ τὴν γλῶσσα».

«Ὁ περὶ τέχνας ἢ χειρουργίας τινάς, βάνουσος»

Ἡ θεὰ τῆς σοφίας καὶ ὁ Μουσηγέτης θεὸς προϋποθέτουν καὶ ἀπαιτοῦν ἀπ' τοὺς πολῖτες ἔχειν τὴν αἴσθησιν τῆς ἐνότητος τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, διότι μόνον ἔτσι ἔχουν, ὅπως σημαίνουν πρὸς αὐτούς, τὴν δυνατότητα τῆς ἀσκήσεως τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἐκφράσεως τοῦ ἠθους τοῦ ἐλευθέρου πολίτου· ἀμφοτέρωθεν ἦσαν ἀρρηκτὰ συνδεδεμένα μεταξύ τους εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν. Ἡ ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, ἀντιστρόφως, ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν αἴσθησιν τῆς ἐνότητος τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου ἀπ' τὸν πολίτη, μαζὶ μὲ τὴν ἐκφρασιν τῆς μουσικῆς ἀρμονίας, δηλαδὴ ὅτι, ὁ πολίτης ἐμπνέεται ἀπ' τὸν Ἔρωτα καὶ δύναται ἐκφράσαι τὸν ἔρωτά του· διότι ὁ Ἔρωσ ἔχει ὡς ἀποστολὴν του, τὸ «ἐρμηνεῦον καὶ διαπορθμεῦον θεοῖς τε τὰ παρ' ἀνθρώπων καὶ ἀνθρώποις τὰ παρὰ θεῶν... καὶ ὁ μὲν περὶ τὰ τοιαῦτα σοφὸς δαιμόνιος ἀνὴρ, ὁ δὲ ἄλλο τι σοφὸς ὢν, ἢ περὶ τέχνας ἢ χειρουργίας τινάς, βάνουσος»³². «νὰ μεταφράζῃ καὶ νὰ διαπορθμεύῃ εἰς τοὺς θεοὺς τὰ προερχόμενα ἐκ τῶν ἀνθρώπων καὶ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὰ ἐκ τῶν θεῶν... ὅστις εἰς αὐτὰ τὰ ζητήματα εἶν' ἐμπειρος, εἶν' ἕνας ἀνθρωπος δαιμόνιος· ἐνῶ ὅστις εἶναι εἰς ἄλλα πράγματα σοφός, εἰς ἐπιστήμην π.χ. ἢ χειρωνακτικὴν ἐργασίαν, εἶν' ἕνας βάνουσος». Ἡ Διοτίμα μιλάει εἰς τὸ «Συμπόσιον», διὰ στόματος Σωκράτους καὶ ἐξηγεῖ τὸν ρόλο τοῦ δαίμονος Ἐρωτος· δὲν εἶναι τυχαία ἡ ἐπιλογή τῆς σοφῆς ἀπ' τὴν Μαντινεία ἀπ' τὸν Σωκράτη ἢ τὸν μαθητὴ του στὸ Συμπόσιον· αἶρει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἀποψη τῆς κατωτέρας θέσεως τῶν γυναικῶν στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, διότι πλέκει τὸ καλύτερο μᾶλλον ἐγκώμιον τοῦ ἔρωτος καὶ τοῦ παιδικοῦ ἔρωτος στὴν παγκόσμια γραμματεία μίᾳ γυναικί καὶ ὄχι ἀνδρῶν, ἔστω καὶ «ὁ ἀνδρῶν ἀπάντων σοφώτατος Σωκράτης». Γνωστὰ αὐτά...

Ἐνα μᾶς ἐνδιαφέρει στὴν διερεύνηση τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ τῆς συγκρίσεως μὲ τὴν δική μας, ὁ ἀναγνωρισμένος ἀπὸ ὅλους ρόλος τοῦ Ἐρωτος· καὶ ποιὸς εἶναι ὁ Ἔρωσ; Εἶναι αὐτὸς ποὺ ἐρμηνεύει καὶ διαπορθμεύει πρὸς τοὺς θεοὺς τὰ αἰτήματα τῶν ἀνθρώπων καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τὰς ἐντολὰς τῶν θεῶν; ναί, εἶναι ὁ Ἔρωσ καὶ ὁ ἔρωσ· δηλαδὴ εἶναι ὁ διαμεσολαβητὴς στὴν ἀέναη ἐπικοινωνία τους, εἰς τὸν συνεχῆ διάλογό τους, εἶναι ὁ ἐγγυητὴς τῆς ἰσοτιμίας τῶν σχέσεων τους καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ τῆς αὐτονομίας τῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν λήψιν τῶν ἀποφάσεών τους, διότι πάντοτε συμβουλευτικὸ χαρακτῆρα, καὶ ποτὲ ὑποχρεωτικὸ, εἶχαν οἱ ἐντολὲς τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου. Καὶ ὅποιος εἶναι σὲ αὐτὰ σοφός, συμπληρώνει ἢ Διοτίμα, εἶναι δαιμόνιος ἀνὴρ, ἐνῶ ὅποιος εἶναι σὲ ἄλλα, ἢ στὴν παραγωγή ἢ στὴν τεχνικὴ, εἶναι βάνουσος· ἐπιστρέφει ἔτσι εὐθέως ὁ Πλάτων εἰς τὴν ἐντολὴν τοῦ Διὸς πρὸς τὸν Προμηθεά, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Πρωταγόρας εἰς τὸν ὁμώνυμον διάλογόν του, «ἐπὶ πάντα, ἔφη ὁ Ζεὺς, καὶ πάντες μετεχόντων· οὐ γὰρ ἂν γένοιεντο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὡσπερ ἄλλων

³² Πλάτωνος, «Συμπόσιον», 202ε, 203α, μετάφραση Ἰωάννου Συκουτρῆ.

τεχνῶν· καὶ νόμον γε θεὸς παρ' ἐμοῦ τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον πόλεως»³³. Τὴν κοινὴν πεποίθησιν τῶν Ἑλλήνων τῆς ἀμέσου δημοκρατίας παρουσιάζει ὁ φιλόσοφος, διὰ στόματος Σωκράτους καὶ Διοτίμας, ἔστω κι ἂν τὴν ἀναιρεῖ στὴν γενικότερη φιλοσοφικὴ του θεώρησή· ἡ πεποίθησις ὁμοῦς αὐτὴ ἐναρμονίζεται μὲ τὴν ἀνθρωπομορφικὴ θρησκεία καὶ τὴν ἄσκησιν τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς, ὡς συνέχεια τῆς ὀμηρικῆς παραδόσεως ὡς βάσεως διὰ τὴν παιδευσιν τῶν Ἑλληνοπαίδων, ὅπως τὴν ἀναγνωρίζει εἰς τὴν «Πολιτείαν».

Ὁ κοινὸς παρανομαστὴς τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, ὡς παράδειγμα τῆς συγχρόνου συλλογιστικῆς, εἶναι ὅτι, «τὸ μέλος ἐκ τριῶν ἐστὶν συγκείμενον, λόγου τε καὶ ἁρμονίας καὶ ῥυθμοῦ», καὶ ὅτι, «ἀνδρείου καὶ ἐν πᾶσι βιαίῳ ἐργασία πρεπόντως ἂν μιμήσαιο φθόγγους τε καὶ προσωδίας»³⁴, ἐνῶ ἔχει ἐπισημάνει, ὅτι, «ὅσον γε αὐτοῦ λόγος ἐστίν, οὐδὲν δήπου διαφέρει τοῦ μὴ ἀδόμενου λόγου πρὸς τὸν ἐν αὐτοῖς δεῖν τύποις λέγεσθαι»· ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ ἀνδρεῖος καὶ σὲ οἰαδήποτε βιαίῃ ἐργασία ἁρμονικῶς, πρεπόντως, ὀφείλει νὰ μιμεῖται τοὺς φθόγγους καὶ τὶς προσωδίες, διότι στὴν διάπλασιν τοῦ ἤθους τοῦ ἀνθρώπου δὲν διαφέρει καθόλου σχεδὸν ὁ πεζὸς, ὁ μὴ ἀδόμενος, ἀπ' τὸν ἀδόμενον λόγον, ὅταν ἐκφράζει τὴν ἴδια ἀντίληψιν· εἶναι ἀπ' τὶς ἐλάχιστες φορὲς ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον τῆς προσωδίας· τὸ μέλος ἀποδίδει τὸν ἀδόμενον λόγον καὶ ἡ προσωδία τὸν πεζόν, ὀλοζώντανην στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, στὸν προφορικὸν μᾶλλον λόγον, στὴν δημοτικὴν παράδοσιν, ὅταν εἶναι ἑλληνικὸς, δηλαδὴ προφέρεται ὡς ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ὄχι στὴν κοινοβαρβαρικὴν τῶν σαλονίων καὶ τῆς ἀριστερῆς ὑποκουλουρίας. Στὴν προσωδία παρουσιάσθησαν οἱ πρῶτες ἀλλοιώσεις, ὅπως τὶς ἐπισημαίνει καὶ ὁ Ἀριστοφάνης εἰς τοὺς «Ἀχαρνῆς»· ὁ ἀχρεῖος καὶ χαυνόπρωκτος Ψευτοαρτάβας δὲν μιλοῦσε σωστὰ ἑλληνικά, χρησιμοποιοῦσε πολλὰς βάρβαρες ἐκφράσεις καὶ τόνους, ὅπως ἀμερικάνικες στίς μέρες μας· τὸ ἤθος του ταίριαζε μὲ τὴν προφοράν του καὶ ἐνοχλοῦσε ἄρκετὰ τὶς εὐαίσθητες κεραίες τοῦ κωμικοῦ ποιητοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἀθηναίων, ἀπονέμοντάς του τὸ πρῶτον βραβεῖον. Ὁ Ἀριστοφάνης ἐπισημαίνει στοὺς Ἀθηναίους, ὅτι ἡ ἔκπτωσις στὴν πολιτικὴν τους πρακτικὴν καὶ στὴν μουσικὴν τους εὐαισθησίαν συνοδεύεται πάντοτε ἀπ' τὴν ἐξαχρείωσιν τῆς γλώσσης των· πρῶτη φορὰ γίνονται οἱ ἐπισημάνσεις αὐτῆς στὴν ἱστορίαν. Λίγες δεκαετίαι ἀργότερα καταγράφει τὴν ἔκπτωσιν στὴν γλῶσσαν καὶ ὁ Θουκυδίδης, «καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῆ δικαιοσύνη»³⁵. οἱ Ἕλληνες, ὑπογραμμίζει ὁ ἱστορικὸς καὶ πολιτικὸς φιλόσοφος, μὲ τὸν πόλεμον καὶ τὶς ἐμφύλιους συρράξεις, «καὶ τὴν καθιερωμένην ἔννοιαν τῶν λέξεων τὴν ἄλλαξαν γὰρ νὰ δικαιώσουν τοὺς πολιτικούς τους σκοπούς». Συνδέονται ἄρρηκτα τὰ τρία, μουσικὴ, πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ γλῶσσα.

³³ Ὁ. ἀ., σελ. 16, κ. ε'.

³⁴ Τοῦ αὐτοῦ, «Πολιτεία», 399α, καὶ ἀ., σελ. 9, κ. ε', καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ σπουδὴ γὰρ τὴν γλῶσσαν» καὶ «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις».

³⁵ Θουκυδίδου, ὁ. ἀ., Βιβλ. Γ', κεφ. πβ', παρ. 4, (μετάφρασις δική μου).

Τὴν καλύτερη ἀπάντηση τὴν δίδει τέσσερες αἰῶνες μετὰ ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοϊντιλιανός, ὅταν ἀναλύει τὴν ἀδυναμία τῆς λατινικῆς τοῦ ἐκφράσαι τὸ ἑναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς, ἔμφυτο στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα· εἰς τό, «Περὶ μουσικῆς», βιβλίον τοῦ ἀναλύει τὶς διαφορὰς τοῦ διατονικοῦ, τοῦ χρωματικοῦ καὶ τοῦ ἑναρμονίου γένους τῆς μουσικῆς καὶ προσθέτει ὅτι τὸ ἑναρμόνιο γένος· «παρὰ γὰρ τοῖς ἐπιφανεστάτοις ἐν μουσικῇ τετύχηκε παραδοχῆς, τοῖς δὲ πολλοῖς ἐστὶν ἀδύνατον· ὅθεν ἀπέγνωσαν τινες τὴν κατὰ δῖεσιν μελωδίαν, διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν, καὶ παντελῶς ἀμελώδητον εἶναι τὸ διάστημα ὑπολαβόντες»³⁶. Ὁ Ἀριστείδης, τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου ἢ ἕναν δύο αἰῶνες ἀργότερα, γράφει ὅτι, «τὸ ἑναρμόνιο γένος εἶχε τύχει τῆς ἀποδοχῆς ἀπ’ τοὺς ἐπιφανεστάτους τῆς μουσικῆς, ἀλλὰ εἰς τοὺς πολλοὺς εἶναι ἀδύνατη ἢ ἐκφρασὴ του· ἐπομένως ἀπεγοητεύθησαν μερικοὶ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῆς κατὰ δῖεσιν μελωδίας, διὰ τὴν ἐγγενῆ ἀσθένειά τους, καὶ πίστεψαν ὅτι τὸ διάστημα αὐτὸ εἶναι παντελῶς ἀμελώδητο». Ὁ Ἀριστείδης μᾶς ἐξηγεῖ καλύτερα ἀπ’ τὸν μεγάλο φιλόσοφο τὴν εὐαισθησία ἀπέναντι στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις τοῦ ἑναρμονίου γένους τῆς μουσικῆς· δηλαδή, ὅτι τὸ ἑναρμόνιο γένος εἶναι τὸ πιὸ εὐαίσθητο ἀπ’ τὰ ἄλλα δύο γένη -διατονικό, μὲ διάστημα ἑνὸς τόνου, ὅπως ἐκφράζεται καὶ στὴ φύση, καὶ χρωματικό, μὲ διάστημα ἡμίσεως τοῦ τόνου, πλέον τεχνικὸ ἀπ’ τὸ διατονικό-, καὶ ἐπομένως ὑφίσταται τὶς ἄμεσες ἐπιπτώσεις ἀπ’ τὶς μεταβολὰς τοῦ ἥθους, τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς, σὲ κάθε λαό. Ἔτσι καὶ στὸν ἑλληνικὸ, μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς πόλεως καὶ τὴν ἐκπτώση τοῦ ἥθους, μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἀχρείου στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ τοῦ κυνικοῦ στὴ ῥωμαϊκῇ³⁷.

Τὴν εὐαισθησία τοῦ ἑναρμονίου γένους τὴν ἐξετάζει ἀπ’ τὴν ἀρνητικὴ τῆς πλευρᾶ ὁ Πλάτων, ὅταν διαμαρτύρεται ὅτι «λανθάνει παραδυομένη», μετὰ τὴν παραδοχὴ του, ὅτι «οὐδαμοῦ γὰρ κινοῦνται μουσικῆς τρόποι ἄνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων, ὡς φησὶν τε Δάμων καὶ ἐγὼ πείθομαι», καὶ προσθέτει, «τὸ δὴ φυλακτήριον, ἦν δ’ ἐγὼ, ὡς ἔοικεν, ἐνταῦθά που οἰκοδομητέον τοῖς φύλαξι, ἐν μουσικῇ. Ἡ γοῦν παρανομία, ἔφη, ῥαδίως αὕτη λανθάνει παραδυομένη»³⁸. «Τὴν ἀκρόπολη δέ, εἶπα ἐγὼ, συνεχίζει ὁ Σωκράτης, διὰ τοὺς φύλακας, καθὼς φαίνεται ὀφείλουμε οἰκοδομησαί εἰς αὐτὰς τὰς βάσεις, πάνω εἰς τὴν μουσικὴν. Ἡ παρανομία λοιπόν, εἶπε, εὐκόλως διεισδύει ὑπογείως, παραδύεται, χωρὶς νὰ τὴν ὑποπτευθεῖ κανεὶς». Ὡς παρανομία χαρακτηρίζει τὸ ἑναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς καὶ τὰς θρηνώδεις ἀρμονίας –τὸ διάστημα τοῦ ἑνὸς τρίτου ἢ τοῦ ἑνὸς τέταρτο τοῦ τόνου- καὶ γι’ αὐτὸ τὶς κρίνει ἀφαιρετέες ἀπ’ τὴν πολιτεία του, δηλαδή τὰ περισσότερα χορικὰ τῶν τραγωδιῶν. Σὲ ἕνα πρῶγμα εἶχε δίκαιον ὁ φιλόσοφος, ὅτι δὲν εἶχε

³⁶ Ἀριστείδου Κοϊντιλιανοῦ, «Περὶ μουσικῆς», βιβλ. Α’, κεφ. 12j, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 13, κ.έ.

³⁷ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», σελ. 175, ὁ. ἀ. καὶ τοῦ ἰδίου, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς» «Ἀπ’ τῆ μουσικῆ στὴ γραμματικῇ», σελ. 14 καὶ 39, ὁ. ἀ.

³⁸ Πλάτωνος, ὁ. ἀ., βιβλ. Δ’, 424γδ, καὶ ὁ. ἀ., σελ. 18, κ.έ. καὶ «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 27, ὁ. ἀ.

σκεφθεῖ ποτὲ τὴν διαφορὰ στὴν μουσικὴ ἀρμονία τῶν διαφόρων γλωσσῶν καὶ παρ' ὅλο ὅτι εἶχε ταξειδέψει στὴν Ἀσία καὶ στὴν Αἴγυπτο, ἐνῶ εἶχε πέσει καὶ αἰχμάλωτος πειρατῶν, πολλοὶ ἐκ τῶν ὁποίων θὰ ἦταν καὶ βάρβαροι, πέραν ὧσων δούλων εἶχε συναντήσει· δὲν ὑπάρχει στὴν συλλογιστικὴ του ἄλλη γλῶσσα.

Αὐτοὶ ὅμως οἱ ῥυθμοὶ εἶχαν ἐπιβιώσει στὴν καθημερινότητα τῶν Ἑλλήνων καὶ ὄχι μόνο στοὺς πεπαιδευμένους καὶ στοὺς ἐπιφανεστάτους ἐν τῇ μουσικῇ, ὅπως συνέβαινε στὴν Ρώμη καὶ μᾶλλον καὶ σὲ πολλοὺς κατοίκους τῶν ἑλληνιστικῶν πόλεων· τοὺς συνάντησε ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοϊντιλιανός, ὅπως ἀναφέρει στὴν ἀνάλυση τῶν ἐπιπτώσεων στὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων τῶν διαφόρων ῥυθμῶν τῆς μουσικῆς· ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ μας σὲ ὅλα αὐτὰ καὶ ὄχι ἐξαντλητικὴ, διότι ἄλλο εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας. Πιο κάτω στὸ ἴδιο ἔργο ἀναφέρει ὁ μέγας θεωρητικὸς τῆς μουσικῆς: «τοὺς δὲ βραχὺ καὶ ἄνισον καὶ ἐγγὺς ἀλογίας ῥυθμῶν παντάπασιν ἐκλελυμένους»³⁹. Ὁ Κοϊντιλιανός καταλήγει, ὅτι «οἱ βραχὺ καὶ ἄνισο διάστημα ἔχοντες μεταξύ τους ῥυθμοί, καὶ εὐρισκόμενοι πλησίον τῆς ἀλογίας, ὄχι ἐντὸς τῆς ἀλογίας, αὐτοὶ συνοδεύονται ἀπὸ τοὺς παντελῶς ἐκλελυμένους ἀνθρώπους», τοὺς ἀχρεῖους δηλαδὴ καὶ τοὺς κυνικούς. Τρεῖς αἰῶνες μετὰ θὰ κάνει τίς ἴδιες ἀκριβῶς παρατηρήσεις καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, εἰς τὸν «Ἀντιοχικόν» του ἢ «Μισοπάγων», ὅταν θὰ γράψει στοὺς Ἀντιοχεῖς, «αἴσχιον γὰρ εἶναι δοκεῖ νῦν μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἢ πάλαι ποτὲ ἐδόκει τὸ πλουτεῖν ἀδίκως. οὐ μὴν ἀφέξομαι διὰ τοῦτο τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας»⁴⁰. Απευθύνεται ὁ νεαρὸς ἡγεμὼν στοὺς Ἀντιοχεῖς, τοὺς κατοίκους τῆς δευτέρας μετὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια μεγάλης πόλεως τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ ἰσοτίμου σχεδὸν κέντρου τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν· τοὺς ἀπαντᾷ ὁ φιλόσοφος ἡγέτης, «σήμερα πιστεύετε ὅτι εἶναι αἰσχρότερο πρᾶγμα ἢ ἄσκηση τῆς μουσικῆς παιδείας, μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἐνῶ τὸ πάλαι ποτὲ ἐθεωρεῖτο τὸ πλουτεῖν ἀδίκως. Ἀλλὰ ἐγὼ δὲν θὰ ἀνακόψω ποτέ, διὰ τὸν λόγον αὐτόν, τῆς μεγίστης δυνατῆς δι' ἐμὲ ἐπικουρίας ἐκ τῶν Μουσῶν»· πίστευε ὅτι ἦταν ὀλοζώντανη ἢ ἐπικουρία τῶν Μουσῶν καὶ τὸ ἀπέδειξε τοὺς 18 μῆνες τῆς ἐξουσίας του καὶ μὲ τὴν ἀναφορὰ του εἰς τὰς ῥίζας τῆς ἀθηναϊκῆς ἀμέσου δημοκρατίας, «... σώζεται δὲ ἐξ ἐκείνου καὶ εἰς ὑμᾶς ἔτι τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς ὡσπερ ἐμπύρευμά τι σμικρόν...». Τοὺς λίγους ἔστω μῆνες τῆς μαθητείας του εἰς τὸ κλεινὸν ἄστνυ θὰ συνάντησε ὅπωςδὴποτε αὐτό, τὸ ἀναμμένο ἀκόμη καρβουνάκι, «τὸ μικρὸν ἐμπύρευμα τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς, τοῦ ἦθους τῆς ἀμέσου δημοκρατίας» ἢ εἰς τὰ Μεσόγεια καὶ τὰ ψηλὰ βουνά, ὅπως διασώζει τὴν μαρτυρία ὅτι ἡ ζωντανὴ ἀτθίδα ὀμιλεῖται μόνο στὰ χωριὰ τῶν Μεσογείων ὁ

³⁹ Ἀριστείδου Κοϊντιλιανοῦ, ὁ. ἀ., βιβλ. Β', κεφ. 60j, μετάφραση δική μου, καὶ «Ἀπ' τῆς μουσικῆς στὴν γραμματικὴ», σελ. 33, ὁ. ἀ., καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 15, κ.έ.

⁴⁰ Ἰουλιανοῦ αὐτοκράτορος, «Ἀντιοχικὸς ἢ μισοπάγων», 337βγ, «Ἀθηναίων τῇ Βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ», 269δ, μετάφραση δική μου καὶ «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», ὁ. ἀ. σελ. 12 καὶ 13, καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 37 κ. έ.

Φιλόστρατος. Ὁ Ἰουλιανὸς ἐπιμένει, ὅτι «σώζεται ἀπ’ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας εἰς ἐσᾶς κάτι ἀπ’ τὴν ἀρετὴ τῶν προγόνων σας ὡσάν θράκα μικρὴ». Ὁ Φιλόστρατος, ὡς μάντις, ἔζησε τὸν τρίτο μ.Χ. αἰῶνα καὶ ἀναφέρεται, στὸ «Βίοι τῶν σοφιστῶν», στὴν ζωὴ στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, στὸν δεῦτερο αἰῶνα: «ἢ μεσογαία” ἔφη ἴτῃς Ἀττικῆς ἀγαθὸν διδασκαλεῖον ἀνδρὶ βουλομένῳ διαλέγεσθαι, οἱ μὲν γὰρ ἐν τῷ ἄστει Ἀθηναῖοι μισθοῦ δεχόμενοι Θράκια καὶ Ποντικὰ μειράκια καὶ ἐξ ἄλλων ἐθνῶν βαρβάρων ξυνερρηκότες παραφθείρονται παρ’ αὐτῶν τὴν φωνὴν μᾶλλον ἢ συμβάλλονται τι αὐτοῖς ἐς εὐγλωττίαν, ἢ μεσογαία δὲ ἄμικτος βαρβάρους οὔσα ὑγιαίνει αὐτοῖς ἢ φωνὴ καὶ ἢ γλῶττα τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει”»⁴¹. Τὸ σχόλιο γίνεται ἀπ’ τὸν Ἀγαθίωνα, φίλο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, τὴν ἐποχὴ τῆς δευτέρας σοφιστικῆς, δηλαδὴ κατὰ τὴν δυναστεία τῶν Ἀντωνίνων, τὴν πλέον φιλελληνικὴ περίοδο τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν τὸ κλεινὸν ἄστὺ ἦταν τὸ κέντρο τῆς φιλοσοφικῆς ἐκπαιδευσεως ὀλοκλήρου τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἄλλων, τῶν «βαρβάρων» αἱ Ἀθηναῖοι πλημμύριζαν ἀπὸ ξένους, μὲ τὰ λεφτὰ τους καὶ τὶς συνήθειές τους καὶ τὰ τρισβάρβαρα ἑλληνικά τους. «Στὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς λέει ὁ Ἀγαθίων βρῖσκει κανεῖς σχολεῖον τῆς σωστῆς ἑλληνικῆς· διότι οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἐπειδὴ ἐπ’ ἀμοιβῆ δέχονται νεαροὺς ἀπ’ τὴν Θράκη καὶ τὸν Πόντο καὶ ἀπὸ ἄλλα βαρβαρικά ἔθνη, ὑφίστανται τὴν παραφθορὰ τῆς γλώσσης τῶν περισσότερο, παρὰ συμβάλλουν αὐτοῖς στὴν εὐγλωττία· ἢ μεσογαία ὅμως, ἐπειδὴ εἶναι ἄμικτος βαρβαρικῶν ἐπιδράσεων, διατηρεῖ καθαρὸ τὸν λόγο τους καὶ ἢ γλῶσσα τῆς τὴν γνήσια Ἀτθίδα ἀποψάλλει». Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Φιλοστράτου ἰσχύουν καὶ στὶς μέρες μας μὲ τὴν εἰσβολὴ τῶν ἀμερικανόθρεπτων καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀλαλίας τους στὶς κοινωνικὲς συναναστροφές καὶ στὴν ἐκπαίδευση, χειρότερης, καὶ τὶς τελευταῖες δεκαετίες περισσότερο, καὶ τῆς κοινοβαρβαρικῆς...

Τὴν δευτέρη ἀπάντηση τὴν δίδει ὁ πατριάρχης Φώτιος, πεντακόσια χρόνια μετὰ τὸν Ἰουλιανὸ· εἰς τὴν μοναδικὴν πραγματεία του, «Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας», ὁ πατριάρχης ὑπογραμμίζει, μάλιστα μὲ ἔμφαση, τὴν σημασία τῆς μουσικῆς ἀρμονίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀπέναντι στὴν δυσκαμψία τῆς λατινικῆς: «ἐπεὶπερ τὸ ἱερὸν τῶν Πατέρων ἡμῶν μάθημα πολλάκις ἢ Λατινὶς φθεγγομένη διὰ τὸ τῆς φωνῆς ἐνδεές τε καὶ τῷ πλάνει τῆς Ἑλληνίδος μὴ συνεπεκτείνεσθαι οὐ καθαρῶς οὐδ’ εἰλικρινῶς οὐδὲ περὶ πόδα τοὺς λόγους ἤρμοζε τῷ νοήματι καὶ πολλοῖς παρεῖχε περὶ τὴν πίστιν ἕτεροθρησκείας ὑπόληψιν τῶν ὀνομάτων ἢ στενοχωρία μὴ ἐξαρκούσα διερμηνεύειν τῆς διανοίας τὴν ἀκρίβειαν»⁴². Εἶναι σαφὴς ὁ ἐμπνευσμένος ἱεράρχης καὶ κορυφαῖος Ἑλληνιστῆς: «ἐπειδὴ τὸ ἱερὸ

⁴¹ Φιλοστράτου, «Βίοι τῶν σοφιστῶν», κεφ. 553, «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος, σελ. 34, κ.έ. καὶ «Ὁ κροσσὸς ἰμάς», σελ. 44, κ. έ.

⁴² Πατριάρχου Φωτίου, «Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας», κεφ.πζ, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Νόμους τὰς ᾠδὰς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 36, κ.έ.

τῶν Πατέρων ἡμῶν μάθημα, τὸ “Πιστεύω”, πολλάκις ἢ λατινικὴ γλῶσσα στὴν ὁμιλία της, διὰ τὴν (ἐγγενῆ) ἔνδειά της, καὶ τὴν ἄνεση περιπλανήσεων στὶς ἔννοιες τῆς Ἑλληνικῆς, τοῦ νὰ μὴ συναρμόζει οὔτε καθαρῶς οὔτε εὐλικρινῶς οὔτε μὲ ῥυθμὸ τὸν λόγος της, περὶ πόδα, πρὸς τὸ νόημά του, καὶ παρεῖχε ἔτσι πολλές εὐκαιρίες γιὰ ἀλλαγὴ τῆς ὀρθῆς πίστεως ἢ στενοχωρία, ἢ δυσκαμψία, τῆς γλώσσας, διότι δὲν ἐξαρκούσε τοῦ νὰ διερμηνεύει τὴν ἀκρίβεια τῶν νοημάτων». Ὅταν λέει ὁ πατριάρχης περὶ πόδα ἐννοεῖ τὸ μέλος, τὴν ἀρμονία καὶ τὸν ῥυθμὸ, διότι τὸ μέτρο τὸ κρατούσανε μὲ τὸ κτύπημα τοῦ ποδός· ὅταν δὲ λέει διὰ «τὸ τῆς φωνῆς ἐνδεές» τῆς λατινικῆς ἐπιβεβαιώνει τό, «διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν» τοῦ Ἀριστείδου τοῦ Κοϊντιλιανοῦ· ἴδιες ἀκριβῶς παρατηρήσεις κάνει, μὲ τὴν ἔναρξη τοῦ σχίσματος στὴν χριστιανικὴ θρησκεία, ἀλλὰ ἀπ’ τὴν σκοπιὰ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως.

Μακρὰ ἢ παραδρομὴ, ἀλλὰ ἀπέβλεπε σὲ ἕναν καὶ μόνο λόγο, εἰς τὸ καταδείξει ὅτι στὴν καθημερινότητα, στὸν προφορικὸ λόγο τῶν ἀπλῶν Ἑλλήνων, δὲν εἶχε χαθεῖ ἢ προσωδία καὶ τὸ ἔναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς χίλια διακόσια χρόνια περίπου μετὰ τὸν Πλάτωνα. Στὶς περισσότερες ἐν ζωῇ φιλοσοφικὲς σχολές δὲν εἶχε καὶ τόσο πρωτεύουσα θέση γιὰ πολλοὺς λόγους· πρῶτον, διότι ὁ λόγος τους εἶχε ἀποκοπεῖ ἀπ’ τὸν ζωντανὸν λόγο τῆς Ἀγορᾶς, δὲν γνώριζαν ἐὰν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἦταν ζωντανὰ ἀντικείμενα ἢ «ἄλλο τι θρέμμα»· δεύτερον, διότι ἡ πεποιθήση αὐτὴ πού σταδιακὰ ἐγίνε πιστὴ, ἐπέβαλε τὸν περιορισμὸ τοῦ λόγου τους στοὺς ῥυθμοὺς τῶν ὑποτακτικῶν ἢ τῶν ἐκλελυμένων ἀνθρώπων, ἀφοῦ ὅλοι τους σχεδὸν δὲν μετεῖχαν εἰς τὰ πολιτικὰ πράγματα καὶ δὲν ἀσκοῦσαν τὸν πολιτικὸν λόγον· τρίτον, διότι τοὺς εἶχε γίνε ἐξίς, δευτέρα φύσις, ἢ προσήλωσις πρὸς τὶς ιδέες τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς καὶ ἢ ἀπόλυτη ὑποταγὴ πρὸς τὸν ἀσιανὸν δεσπότη, ὅπως ἦταν οἱ βασιλεῖς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, μὲ προέκτασή τους τῆς χειρότερης μορφῆς τοὺς ῥωμαίους αὐτοκράτορες. Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ἀπουσιάζουν στὶς φιλοσοφικὲς σχολές, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς περιπατητικῆς καὶ σὲ αὐτὴν περισσότερο κατὰ τὴν ζωντανὴν παράδοση τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους.

Τὸ κριτήριον τῆς ἀξιολογήσεως εἶναι, ἡ πρακτικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου ἀπ’ τὴν μιὰ πλευρὰ καὶ ἡ θεώρησίν της ἀπ’ τοὺς φιλοσόφους τῶν διαφόρων σχολῶν ἀπ’ τὴν ἄλλη, μὲ ἀμοιβαία ροὴ σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις· ἔτσι μᾶλλον ἀποκτοῦμε τὴν καλύτερη ἐρμηνεῖα γιὰ τὶς ἀντιδράσεις μας στὶς μεταβατικὰς ἐποχές. Σὲ περιόδους ἀμέσου δημοκρατίας καὶ αὐτονομίας ἢ ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καθορίζει τὴν συμπεριφορὰ τοῦ πολίτου, μὲ τὴν ἄρνηση οἰασοδήποτε ἑτερονομίας ἢ ἑτεροκαθορισμοῦ, ὅπως τὴν ἐπέβαλε ἡ θεὰ Ἀθηνᾶ μὲ τὴν στάση της ἀπέναντι στὸν πατέρα της, ἀλλὰ καὶ τὴν μετέφερε ὡς ἀντίληψη ζωῆς στοὺς «πιστούς» της· ἡ θεὰ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν πλήρη ἐλευθερία τῆς γνώμης τῶν πολιτῶν, δηλαδὴ ἐπιβάλλει τὴν συνεχῆ παρουσία τους ὡς ἐνεργοὺς πολίτας εἰς ὅλας τὰς ἐκφράσεις τῆς ζωῆς τους· ὁ Μουσηγέτης θεὸς στὴ συνέχεια καθορίζει τὸν τρόπο ἐκφράσεως τοῦ λόγου, ὡς ἀρμονικοῦ μὲ τὸ ἑναρμόνιο γένος στὴν τραγωδία καὶ τὴν προσῶδια στὸν πεζὸ λόγο· συμπληρωματικὴ εἶναι ἡ παρέμβασις τῶν δύο θεῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ εἰς τὴν παιδευσίν της, ἀλλὰ καὶ τῶν σοφῶν, ὡς ἡ Διοτίμα καὶ ὁ Σωκράτης, ὡς ἐνδεικτικὰ παραδείγματα.

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι σαφέστερος στὴν περιγραφή του: «βάνανσον δ’ ἔργον εἶναι δεῖ τοῦτο νομίζειν καὶ τέχνην ταύτην καὶ μάθησιν ὅσαι πρὸς τὰς χρήσεις καὶ τὰς πράξεις τὰς τῆς ἀρετῆς ἄχρηστον ἀπεργάζονται τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν ψυχὴν ἢ τὴν διάνοιαν. διὸ τὰς τε τοιαύτας τέχνας ὅσαι τὸ σῶμα παρασκευάζουσι χειρὸν διακεῖσθαι βαναύσους καλοῦμεν καὶ τὰς μισθαρνικὰς ἐργασίας· ἄσχολον γὰρ ποιοῦσι τὴν διάνοιαν καὶ ταπεινὴν»⁴³. Εἰς τὸ ἀφιερωμένο εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν, εἰς τὴν παιδεῖαν, τελευταῖο βιβλίον τῶν «Πολιτικῶν» ἐπανερχόμεθα, εἰς τὴν ὁποία πρῶτο ῥόλο πιστεύει ὁ Σταγειρίτης ὅτι διαδραματίζει ἡ μουσικὴ καὶ ἡ γυμναστικὴ, διὰ τὸ ἦθος, δηλαδὴ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ψυχῆς καὶ τῆς διανοίας τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων, τῶν πολιτῶν· «βάνανσο λοιπὸν ἔργο καὶ τέχνη καὶ ἐκμάθησις πρέπει νὰ νομίζουμε ὅτι εἶναι αὐτὲς, ὅσες κατὰ τὴν καθημερινὴν ζωὴν καὶ πρακτικὴν τὶς σύμφωνες μὲ τὴν ἀρετὴν, προετοιμάζουν νὰ εἶναι ἄχρηστο τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν ψυχὴν τους ἢ τὴν σκέψιν τους, τὴν διάνοιάν τους. γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ ὅλες αὐτὲς τὶς τέχνες, ὅσες καθιστοῦν τὸ σῶμα χειρότερον, τὶς ἀποκαλοῦμε βάνανσοι καὶ τὶς μισθωτικὰς ἐργασίας· διότι καθιστοῦν τὴν σκέψιν ἄσχολη, προσηλωμένη μόνον στὴ δουλειά της, καὶ ταπεινὴ, δουλική». Ἡ ἐργασία τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς πληροῖ τὰς προϋποθέσεις αὐτάς, χωρὶς καμμία ἐπιφύλαξιν, ἐνῶ καὶ ἡ ἄσκησις τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων περιορίζεται σὲ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα καὶ ἐξ ἀποστάσεως, σὲ σύγκρισιν μὲ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἀμέσου

⁴³ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», Βιβλ. Η', κεφ. β', παρ. 1, (1337β8-15), μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «Ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Νόμους τὰς ᾧδὰς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 54, κ., «Ὁ ἀγκυλομήτης Κρονίδης», σελ. 6, καὶ «Τέλος ἐργασίας ἢ ἄλλες σχέσεις ἐργασίας», σελ. 5.

δημοκρατίας· στην συνέχεια αναφέρεται στο ποιοι μουσικοί τρόποι αρμόζουν εις την διαμόρφωση του ήθους του ελευθέρου ανθρώπου και ποιοι όχι. Ο Αριστοτέλης αποδεικνύεται πιο ανεξάρτητος απ' τις δεσμεύσεις των φιλοσοφικών σχολών, σε σύγκριση με τον δάσκαλό του, όπως και ο Πλάτων ολιγώτερον δέσμιος των θεωριών του, σε σύγκριση με την σύγχρονη φιλοσοφία και κυρίως την αριστερή ως συνέχεια της δικής του, αντιμαχόμενη ή όχι, αντιδραστική ή προοδευτική, επειδή οι πλέον ολοκληρωτικές και μονοσήμαντες θεωρίες στηρίχθηκαν στις απόψεις του· αλλά ή αναφορά εις τον Θαλήν, εις την Διοτίμα, εις την έντολήν του Διός προς τον Προμηθέα και ή αναγνώρισις του ρόλου της μουσικής αρμονίας εις την διαμόρφωσιν του ήθους του πολίτου, αποτελούν ισχυρά αντισταθμίματα.

Ο Πλάτων δείχνει σαν να μην αντιλήφθηκε την μεταβατικότητα της εποχής του και την παρακμή της άμεσου δημοκρατίας, ενώ ο Αριστοτέλης αποδεικνύει ότι, όχι μόνο την αντιλήφθηκε και την μελέτησε, αλλά και παρουσίασε τρόπους για την αποτροπή της παρακμής της πόλεως και την ανάκτηση της ελευθέρας πολιτικής πρακτικής· όταν αναφέρει, ότι, «διό τας τε τοιαύτας τέχνας όσαι τὸ σῶμα παρασκευάζουσι χειρόν διακειῖσθαι βαναύσους καλοῦμεν και τας μισθαρνικὰς ἐργασίας· ἄσχολον γὰρ ποιούσι τὴν διάνοιαν και ταπεινήν», έννοεῖ ότι οι ἐργασίες αυτές πού προκαλοῦν βλάβες στο σῶμα αποκαλοῦνται βάνανυες, όπως και ή μισθωτή ἐργασία, διότι αυτές απορροφοῦν πλήρως τὸ μυαλὸ και τὸ καθιστοῦν χωρίς ἄλλα ένδιαφέροντα, ἄσχολο, χωρίς σχόλη, και δουλικό· περιλαμβάνει τόσο τὴν χειρωνακτικὴν ἐργασία ὅσο και τὴν πνευματικὴ, στὴν ὁποία ὑπάγεται ή μισθωτή ἐργασία. Η ἀπουσία κριτικῆς σκέψεως και ἀμφισβητήσεως εἶναι τὸ κριτήριο· ή σύγκριση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης με τὴν δική μας ἔχει ιδιαίτερο ένδιαφέρον.

Ο ενεργὸς πολίτης αποχωροῦσε σταδιακὰ απ' τὴν πόλη και τὸν διαδεχόταν ὁ ἀπράγμων, ὅπως ἦταν ὁ Δημοσθένης, και ὁ ἀχρεῖος στὴν συνέχεια, ὅπως ἦταν οι περισσότεροι συμπολίτες του· οι θεοὶ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ή Αθηνᾶ και ὁ Ἀπόλλων, αποτραβιόντουσαν απ' τὴν ἀγαπημένη τους πόλη, ή τραγωδία εἶχε ολοκληρώσει τὸν κύκλο της και ἐπιδιδόταν στὴν ἐπαναδιδασκαλία της, ή μέση κωμῶδια ἀνθοῦσε με τὴν νέα στή σειρά και οι μουσικοὶ ῥυθμοὶ γίνονταν χαλαροὶ και ἄτονοι, ένῳ τὸ ἄστν μετατρέποταν στο βιομηχανικὸ και ἐμπορικὸ κέντρο τῆς Ἑλλάδος, με μαζικὴ παραγωγή σε ἐργοστάσια και δούλους πού εὔκολα μεταπηδοῦσαν, χάρις στὴν οικονομική τους ἐπιτυχία, σε μέτοικους και ἐλεύθερους πολίτες. Στὴν πράξη ὁ ἑλληνικὸς και ὁ ὑπόλοιπος γνωστὸς κόσμος, μετὰ τις κατακτήσεις του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, αποκτοῦσε τὴν ένότητά του, μαζί με τὴν ἰσοπέδωση των πολιτικῶν ἀξιών τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· ή οικονομική του ὀργάνωση θύμιζε σε πολλὰ τὰ πρῶτα βήματα τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, ὅλο και περισσότεροι γίνονταν ἱκανοὶ «περὶ τέχνας και χειρουργίας». Αὐτοὶ ἐπέβαλαν τὴν ἄσχολη και ταπεινὴ νοοτροπία τους στὴν κοινωνία, ως ἀντανάκλαση του ὑλικου πλούτου και τῆς προσηλώσεώς τους σε τέχνες και χειρουργίες.

Ἡ διαδρομὴ τὸν τέταρτο π.Χ. αἰῶνα εἶναι καθοριστικὴ γιὰ δύο λόγους, πρῶτον, διότι αὐτὴν τὴν ἐποχὴ θεμελιώθηκαν οἱ βάσεις τῆς παγκοσμίου φιλοσοφίας, μὲ τὸν Πλάτωνα ὡς κύριο ἐκφραστὴ τῆς καὶ τὸν ἰδεαλισμὸ ὡς ὄργανό τῆς ἢ τὸν ὕλισμὸ ἀντιστρόφως καὶ ἀναγκαία προϋπόθεση τὴν καθιέρωση τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν· ἔκτοτε ἡ φιλοσοφία συνδέεται ἀποκλειστικὰ σχεδὸν μὲ τὴν διατύπωση τῆς τάδε ἢ τῆς τάδε σχολῆς καὶ ὄχι ὡς ἀπόρροια τοῦ ζωντανοῦ διαλόγου τῆς Ἀγορᾶς, σὲ ὅλες τὶς μορφές του, καὶ ὅπως ἦταν γνωστὴ ἢ ἐκφρασὴ του τὸν πέμπτο αἰῶνα, μὲ κορυφαῖο τὸν Σωκράτη· ἐγκατέλειψε τὴν Ἀγορὰ καὶ τὸν πολιτικὸ τῆς λόγο καὶ περιορίσθηκε στὰ κλειστὰ τεῖχη τῶν σχολῶν· ὁ Θαλῆς καὶ ὁ Σωκράτης δύσκολα πολὺ, ἂν ὄχι καθόλου, δὲν θὰ προσαρμόζονταν στὶς συνθήκες αὐτῶν τῶν σχολῶν. Δεύτερον, ὁ πολιτικὸς λόγος τῆς Ἀγορᾶς, τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, δὲν ὑπάρχει στὴν φιλοσοφικὴ θεώρηση καὶ θεωρία, καὶ μαζὶ του ἀποβάλλεται καὶ ἡ μουσικὴ ἀρμονία, μὲ πρῶτο τῆς θύμα τὸ ἐναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς καὶ τὴν ταυτισμένη μαζὶ του τραγωδία· μελετοῦν τὴν μουσικὴ ἀρμονία, «μετὰ Δάμωνος βουλευσόμεθα», ὄχι εἰς τὸν λόγο τῆς Ἀγορᾶς, ὅπως ἔκανε ὁ μέγας μουσικὸς καὶ πολιτικὸς μὲ τὸν Περικλῆ, ἀλλὰ ὡς μέσον προβολῆς τῆς πολιτικῆς τῶν θεωρίας καὶ ἐπιβολῆς τοῦ συστήματός των. Εἶναι ἐμφανέστατα αὐτὰ στὸν Πλάτωνα.

Αὐτοὶ οἱ δύο λόγοι ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἐκπτώσεως τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς ἀπ' τὸν ἐνεργὸ πολίτη στὸν ἀπράγμονα καὶ στὸν ἀχρεῖο, καθὼς μὲ τὴν διείσδυσή τους ἐπιτάχυναν καὶ τὴν παρακμὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· ἀμοιβαία καὶ ἀμφίδρομη ἦταν ἡ ῥοή τους καὶ ἡ ἐπενέργειά τους στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων, καὶ χωρὶς νὰ παρουσιάζονται ποτὲ μεμονωμένα· ὁ ὕλικὸς πλοῦτος καὶ τὰ ὑψηλὰ εἰσοδήματα ὡς αὐτοσκοπὸς στὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, τὸ γνωστὸ κυνήγι τῆς παραγωγικότητος, ὀδηγοῦν πάντοτε στὴν ἀποχαύνωσή του,

ὁ πλοῦτος ἄνευ ἀρέτας οὐκ ἀσίνης πάροικος·
ἀ δ' ἀμφοτέρων κρᾶσις εὐδαιμονίας ἔχει τὸ ἄκρον⁴⁴,

ὑπογραμμίζει ἡ Σαπφώ, καὶ ὁ Σόλων, τὴν ἴδια ἐποχὴ, προσθέτει,

πλούτου δ' οὐθὲν τέρμα πεφασμένον ἀνδράσι κεῖται.

Ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι τὸ κυνήγι τοῦ πλούτου γεννᾷ ἀναποτρέπτως τὴν μονοσήμαντη λογικὴ, τὴν προσήλωσι τοῦ ἀνθρώπου στὸ μέλλον, μὲ οἰαδήποτε μορφή, στὴν ἄλλη ζωὴ στὶς μονοθεϊστικὲς θρησκείες, στὰ γεράματα στὸν καπιταλισμὸ, στὴν ἐπόμενη

⁴⁴ Σαπφώ, ὁ, ἀ., ἀπ. 249, καὶ Σόλων, εἰς Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», Βιβλ. Α', κεφ. γ', παρ.9, (1256β32), μετάφραση δική μου.

γενιά στὸν κομμουνισμό, καὶ τὸν παραμερισμὸ ἢ τὴν ἄρνηση τοῦ παρόντος· πολὺ περισσότερο αὐτὸ γίνεται, ὅταν συνοδεύεται ἀπ’ τὴν εὐρεία χρῆση τῆς βαναύσου καὶ τῆς μισθαρνικῆς ἐργασίας, ὅταν ὁ ἴδιος περιορίζει τὰ ἐνδιαφέροντά του, σὲ ὀλίγα μόνο θέματα, ὅταν τὰ «αὐτῶν οἰκειῶν» μάλιστα, τοὺς ἐμποδίζουν ἢ τοὺς περιορίζουν εἰς τὴν τῶν «πολιτικῶν ἐπιμέλειαν»⁴⁵, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸν Περικλῆ· ἔτσι χάνει τὴν αἴσθησι τῆς ἐνότητος τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ θεωρεῖ πολὺ περισσότερο, ὡς ἀρετὴ τοῦ τὸν αὐτοπεριορισμὸ του εἰς τὰ «ἐτέρων πρὸς ἔργα τετραμμένος». Στὴν αἰολικὴ γλῶσσα γράφει ἡ μεγάλη ποιητὴς, ἡ μεγαλύτερη μᾶλλον γυναικῆ ποιητὴς στὴν ἱστορία, στὴν ὁποία δὲν εἶχανε δασεῖα καὶ γι’ αὐτὸ χρησιμοποιοῦ τὴν ψιλή:

ὁ πλοῦτος χωρὶς τὴν ἀρετὴ δὲν εἶναι καλὸς συγκάτοικος·
ἡ κρᾶσι ὅμως ἀμφοτέρων ἔχει τέλος τὴν εὐδαιμονία.

Καὶ συμπληρώνει ὁ μέγας σοφὸς καὶ νομοθέτης,

τοῦ πλοῦτου δὲν ὑπάρχει κανένα ὀρισμένο τέλος στὸν ἄνθρωπο.

Ὁ Πλάτων, πάντως, στὸ ἔνατο βιβλίον τῆς «Πολιτείας» του κάνει ἐξαίρετη, μίαν ἀπ’ τὶς καλύτερες στὴν παγκόσμια πραγματεία, ψυχογραφία τῆς τυραννίας καὶ τοῦ τυραννικοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὸν ὁποῖο ταυτίζει καὶ τὸν κερδοσκόπο, τὸν χρηματιστὴ τους, ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν τότε, δηλαδὴ τὸν καπιταλιστὴ τῶν ἡμερῶν μας· «ὁ τε χρηματιστικὸς πρὸς τὸ κερδαίνειν τὴν τοῦ τιμᾶσθαι ἡδονὴν ἢ τὴν τοῦ μανθάνειν οὐδενὸς ἀξίαν φήσει εἶναι, εἰ μὴ εἴ τι αὐτῶν ἀργύριον ποιεῖ;»⁴⁶ «Ὁ χρηματιστής, ὁ κερδοσκόπος, λέγει, ἰσχυρίζεται ὅτι ἀξίζει μόνο ἡ εὐχαρίστησι τοῦ κέρδους καὶ ὄχι τῆς μαθήσεως, ὅταν αὐτὴ δὲν μᾶς ἀποφέρει χρήματα;» Τὴν ἑλληνικὴ παράδοσι τῆς διασταλτικῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς ἀνασκαλεῖ ὁ φιλόσοφος· ἀναγνωρίζει, δηλαδὴ, ὅτι ὁ χρηματιστής, ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος κατὰ προέκτασι στὴν ἐποχὴ μας, εἶναι ἔντονα ἀνασφαλής, καὶ τίποτε ἄλλο δὲν ἀντιλαμβάνεται, παρὰ μόνο τὴν ἀπόκτησι χρημάτων, ζεῖ στὸ μέλλον καὶ γιὰ τὸ μέλλον· ἐπιστρέφει ἔτσι στὴν Σαπφὼ καὶ στὸν προπάππο του τὸν Σόλωνα.

Ἡ περιφρόνησι πρὸς τὸν πλοῦτο τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, τοῦ πολίτου, φαίνεται κι ἀπ’ τὴν πλήρη ἀπαξίωσι τοῦ Ἡφαίστου ὡς θεοῦ σὲ κατώτερη θέσι ἀπ’ τοὺς ἄλλους θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου· γελοῦσαν μὲ τὰ καμώματά του ὅλοι τους, παρ’ ὅτι ἦταν ὁ θεὸς τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνολογίας καὶ εἶχε τὸ μεγαλύτερο ἀνάκτορο στὸν Ὀλυμπο, ἀλλὰ καὶ εἶχε κτίσει τὰ ἀνάκτορα τοῦ πατρὸς του καὶ ὄλων τῶν

⁴⁵ Ὁ. ἀ., σελ. 8, κ.έ.

⁴⁶ Πλάτωνος, αὐτόθι, Βιβλ. Θ’, 581δ, μετάφρασι δική μου.

ἄλλων θεῶν· μόνο γέλιο προκαλοῦσε στίς ἐμφανίσεις του, ὅταν κερνοῦσε τοὺς ἄλλους θεοὺς κουτσαίνοντας, καὶ τὴν συνεχῆ μεμψιμοιρία του, ποτὲ δὲν τὸν εἶδε κανεὶς ὑπομειδιῶντα ἔστω. Γνώριζε ὁ θεὸς τῆς τεχνικῆς ὅτι ἡ σύζυγός του Ἀφροδίτη τὸν ἀπατοῦσε μὲ τὸν Ἄρη, τὸν θεὸ τοῦ πολέμου, μπροστὰ στὰ μάτια του σχεδόν, στὸν Ὀλυμπο καὶ μέσα στὸ ἀνάκτορό του· γιὰ νὰ τοὺς πιάσει στὰ πράσα ἔφτιαξε λεπτεπίλεπτα δεσμὰ καὶ τὰ τοποθέτησε πάνω ἀπ' τὴν συζυγική κλίνη, ἐνῶ προσποιήθηκε ὅτι φεύγει γιὰ τὴν Λῆμνο, καὶ πάει στοὺς πιστοὺς του Σίντιες:

αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ τεῦξε δόλον κεχολωμένος Ἄρει,
βῆ ῥ' ἴμεν ἐς θάλαμον, ὅθι οἱ φίλα δέμνι' ἔκειτο,
ἀμφὶ δ' ἄρ' ἐρμῖσιν χέε δέσματα κύκλω ἀπάντη·
πολλὰ δὲ καὶ καθύπερθε μελαθρόφιν ἐξεκέχυντο,
ἤγύτ' ἀράχνια λεπτά, τὰ γ' οὐδέ τις οὐδὲ ἴδοιτο,
οὐδὲ θεῶν μακάρων· περὶ γὰρ δολόεντα τέτυκτο⁴⁷.

Ἦταν ἀριστοτεχνικὰ φτιαγμένα τὰ δεσμὰ τοῦ θεοῦ τῆς τεχνικῆς καὶ σκέπαζαν ἀπ' τὴν ὄροφή μέχρι κάτω τὴν συζυγική κλίνη, ἀόρατα τὰ ὅποια κανέννας θεὸς δὲν μπορούσε νὰ τὰ δεῖ ἢ νὰ ὑποψιαστεῖ ὅτι ὑπάρχουν:

Καὶ τὰ δεσμὰ σὰν ἔφτιαξε ὀργισμένος μὲ τὸν Ἄρη,
πῆγε ἴσια ἐκεῖ πού βρισκόνταν τοῦ γάμου του τὸ στρῶμα,
καὶ τὰ ῥιξε ὀλοτρόγυρα στοῦ κρεβατιοῦ τὰ πόδια·
ἔρριξε κι ἄλλα ἀπ' τὴν σκεπὴ ἀποπάνωθε περίσσια,
ψιλὰ σὰν ἀραχνόκλωστες, πού ὡς καὶ θεὸς δὲν μπόρειε
νὰ τὰ ξανοίξη, τεχνικὰ φτιασμένα σὰν πού τὰ ἔχε.

Κι ἔκανε πῶς φεύγει γιὰ τὴν Λῆμνο· μόλις τὸν εἶδε στὸν κατηφορικό δρόμο τοῦ Ὀλύμπου ὁ Ἄρης ἔτρεξε ἀμέσως στὴν Ἀφροδίτη καὶ μαζί ἔπесαν εὐθύς στὸ κρεβάτι· ἀλλὰ τὴν στιγμή πού σφιχτοαγκαλιάζονταν ὀλόγυμνοι, τὰ δεσμὰ τοῦ Ἡφαιστου τοὺς σκέπασαν κι οὔτε νὰ κινήσουν μπορούσαν οὔτε χέρια οὔτε πόδια, ἐνῶ στὴν εἴσοδο ἐμφανίσθηκε ἀσθμαίνων ὁ σύζυγος κι ἔβαλε ἀμέσως τὶς φωνές. Γνωστὴ ἢ σκηνὴ καὶ πολυδιαβασμένη, μὲ τὶς κλάψες τοῦ Ἡφαιστου καὶ τὰ γέλια τῶν ἄλλων θεῶν, ἐνῶ ὁ πανίσχυρος θεὸς τοῦ πολέμου βρισκόταν γυμνὸς καὶ ξαπλωμένος στὴν συζυγική κλίνη, ἔστω καὶ ἀγκαλιὰ μὲ τὴν θεὰ τοῦ ἔρωτος· πάνω στὴν ἀγανάκτησή του γιὰ τὴν ἀτίμωσή του ὁ Ἡφαιστος μεταξὺ τῶν ἄλλων πολλῶν λέει:

ἠπεδανὸς γενόμην· ἀτὰρ οὐ τί μοι αἴτιος ἄλλος,

⁴⁷ Ὅμηρος, «Ὀδύσεια», θ, 276-281, μετάφραση Ἀργύρη Ἐφταλιώτη, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 8, κ.έ..

ἀλλὰ τοκῆε δύω, τὼ μὴ γείνασθαι ὄφελλον⁴⁸.

Καταριέται τοὺς γονεῖς του ὁ χωλὸς θεός, τὸν Δία καὶ τὴν Ἥρα, τοὺς μεγαλύτερους θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, γιὰ τὴν χωλότητά του καὶ εὐχεται νὰ μὴν εἶχε γεννηθεῖ· φέρεται σὰν τὸν πιὸ δυστυχημένο ἄνθρωπο καὶ τὸ βροντοφωνάζει αὐτὸ σὲ ὅλους τοὺς θεοὺς ποὺ τοὺς ἔχει καλέσει νὰ δοῦν τὴν κατασχύνη του. Κι ἔφθασαν ὅλοι τοὺς τρέχοντας ξεσπώντας σὲ τρανταχτὰ γέλια, ἐνῶ παρακολουθοῦσαν οἱ πονηρὲς θεὲς πίσω ἀπ' τὶς γρίλιες.

... κι ἐγὼ σακάτης

ἀπὸ γεννήσιο μου· καὶ ποιὸς τὸ φταίει παρὰ οἱ γονιοί μου,
ποὺ κάλλιο νὰ μὴ μ' ἔσπερναν...

Εἶναι ἀδιανόητο σὲ ἄλλη θρησκεία, θεός, καὶ μάλιστα υἱὸς τοῦ μεγάλου θεοῦ καὶ πατὴρ θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων, νὰ καταριέται τοὺς γονεῖς του γιὰ τὴν γέννησή του καὶ νὰ εὐχεται τὸ νὰ μὴν εἶχε γεννηθεῖ· εἶναι ὅπως ἕως ἄρτι ἡ γνησιώτερη ἔκφραση τῆς ἀνθρωπομορφικῆς θρησκείας, τῆς ἀνθρωποπαθοῦς κατὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Εὐστάθιο· ὁ θεῖος ποιητὴς ἔγραψε αὐτοὺς τοὺς στίχους καὶ ἀποθανάτισε στὶς κωμικοτραγικὲς σκηνές τους τὴν κοινὴ πίστη τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς θεοὺς τους. Ὁ ῥαψωδὸς Δημόδοκος τραγούδησε μὲ τὴν λίγεια φόρμιγγά του τὴν περιπέτεια στὴν συνέλευση τῶν Φαιάκων, ὅταν ἔγινε ἡ σύστασις τοῦ Ὀδυσσεύς, ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ὀνόματός του· ἡ διακωμώδηση τοῦ θεοῦ τῆς τεχνικῆς, ἢ μᾶλλον ἡ διαπόμπεισή του, τὸ ἀποσκῶψαι, ἐπεξηγεῖ ἄριστα τὶς σχέσεις ἰσοτιμίας καὶ ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς θεοὺς του, ὅπως τὶς παριστᾷ ὁ γενάρχης τους ποιητὴς. Τὸν τέταρτο αἰῶνα αἴρεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ πίστη αὐτὴ καὶ διαγράφεται ἡ σταδιακὴ ἀνάδυση τῆς ἀπόλυτου ἐξαρτήσεως τῶν πιστῶν ἀπ' τοὺς θεοὺς τους· οἱ σχέσεις ἀνεξαρτησίας καὶ ἰσοτιμίας ἀπέναντί τους ἐγκαταλείπονται καὶ ἐμφανίζονται οἱ νέοι θεοί, μὲ ἀποκορύφωση τὶς μονοθεϊστικὲς θρησκείες στοὺς μετέπειτα αἰῶνες· ὁ πολίτης ἀποχωρεῖ, μαζὶ μὲ τὴν αἰσθητικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς καὶ τὴν μουσικὴ τῆς ἀρμονίας, καὶ ἐμφανίζεται ὁ ἀπράγμων καὶ ὁ ἀχρεῖος μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ μονοδιάστατη ἀντίληψη, τὴν μερικὴ καὶ περιστασιακὴ γνῶση τῶν πραγμάτων καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς δουλικῆς ὑποταγῆς στοὺς ἀνωτέρους του.

Στὴν ἐποχὴ μας ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση θέτει ὡς ἀναγκαῖες καὶ ἱκανὲς συνθῆκες γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσή της τὴν ἀνάκτηση τῆς ἐνότητος τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ τὴν ἔκφραση τῆς μουσικῆς ἀρμονίας τοῦ ἀνθρώπου σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς του· ὁ ἄνθρωπος στὴν ψηφιακὴ ἐποχὴ καὶ μὲ τὴν ἀπόκτηση τῆς παγκοσμίου γνῶσεως οἰαδήποτε στιγμή, χάρις στὸ διαδίκτυο καὶ στὴν κινητὴ τηλεφωνία

⁴⁸ Αὐτόθι, θ, 311-312.

περισσότερο, καθίσταται κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅσο σὲ καμμία ἄλλη ἐποχὴ καὶ μόνο μὲ τὴν περίοδο τῆς ἀμέσου δημοκρατίας δύναται ἔχειν σύγκριση. Ὡς τρόπος ζωῆς ἢ ψηφιακὴ τεχνολογία ἀνατρέπει ἄρδην τὴν καθημερινότητά μας, ὅπως τὴν εἶχαμε συνηθίσει τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες, ὡς τὸ ἀνώτατο στάδιο τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος· μεταφέρει τὸ ἐνδιαφέρον του στὸ παρὸν καὶ προσφέρει στὸν ἄνθρωπο, ἀκόμη καὶ τῆς πιὸ ἀπομακρυσμένης περιοχῆς, τὴν ἄνεση τῆς πλήρους καὶ ταχυτάτης ἐνημερώσεώς του γιὰ ὅσα συμβαίνουν σὲ κάθε γωνιὰ τῆς γῆς· καὶ τὴν δυνατότητά του ἐπίσης ἀμέσου παρεμβάσεώς του στὰ γεγονότα, ὅπως καὶ τῆς χρησιμοποίησεως τῆς παγκοσμίου γνώσεως ἀπ' τὸν ἴδιο στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ του, μὲ ὅλα τὰ γνωστὰ παρατράγουδα, ὅπως συνήθως συμβαίνει στὴν ἱστορία· καθίσταται σίγουρος γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ τὶς πράξεις του, διότι ἢ ἔκφρασις τῆς δημιουργικότητος, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐμμελείας καὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀντιλήψεως τῆς ζωῆς, συνοδεύεται πάντα ἀπ' τὴν αἴσθησι τῆς βεβαιότητος γιὰ τὶς πράξεις του, τῆς αὐτοπεποιθήσεώς του ἀπέναντι στὰ γεγονότα.

Ἡ θεώρησι τοῦ φαινομένου ἀφορᾷ τὶς δυνατότητες ἀποκτήσεως τῆς γνώσεως καὶ τῆς παρεμβάσεως, τὴν αἴσθησι πού ἔχει ἕκαστος, καὶ ὄχι τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς παρεμβάσεως αὐτῆς καθ' ἑαυτῆς, διότι αὐτὴ καθορίζεται καὶ ἀπὸ ἄλλους παράγοντες, πού δὲν εἶναι τῆς παρούσης· ὁ ἐργαζόμενος σὲ κάθε κλάδο, ἀλλὰ καὶ ὁ ἡλικιωμένος συνταξιούχος συνηθισμένος μὲ τὸ διαδίκτυο καὶ τὸ κινητὸ τηλέφωνο, ἀποκτοῦν τὴν αἴσθησι τῆς ἐνότητος τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου· ὁ νέος τὸ θεωρεῖ ὡς αὐτονόητο γιὰ τὴν γενιά του, ὁ ἡλικιωμένος ὡς μοναδικὴ ἐμπειρία στὴν δύση τοῦ βίου του· κατακτᾷ ὁ νέος τὴν αἴσθησι τῆς αὐτονομίας του, ὄχι μόνο ἀπέναντι στοὺς δικούς του μεγαλύτερους, ἀλλὰ καὶ στὴν παραγωγικὴ διαδικασίᾳ καὶ στὴν κοινωνία, ἔστω κι ἂν αὐτὸ δὲν ἔχει ἀκόμη εὐρεῖες πολιτικὲς προεκτάσεις.

Στὴν Ἑλλάδα, μέσα στὴν ἐξαετία τῆς κρίσεως, ὁ μόνος κλάδος μὲ ἀλματώδη ἀνάπτυξη εἶναι ἢ ψηφιακὴ τεχνολογία, μὲ κυρίαρχη θέσι παγκοσμίως πρωτίστως στὴν κινητὴ τηλεφωνία, χάρις στὶς ἐπιδόσεις τῶν νέων παιδιῶν μας καὶ στὴν ἀξιοποίησι τῶν ἀπειρῶν δυνατοτήτων συνθέσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης· ἀλλὰ καὶ στοὺς ἄλλους κλάδους ὅσες ἐπιχειρήσεις ἀναδύονται ὀφείλουν πρωτίστως τὴν ἐπιτυχία τους στὶς ἐπιδόσεις τῶν Ἑλληνοπαίδων στὴν ψηφιακὴ τεχνολογία, νανοτεχνολογία, διάστημα, βιοτεχνολογία. Ἀλλὰ καὶ ὁ γέρος γνωρίζει ἄριστα ὅτι ἔχει ἀλλάξει ἢ ζωὴ του, ἀφοῦ μπορεῖ καὶ μιλάει στὸ τηλέφωνο μὲ τὰ ἐγγόνια του στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ κόσμου καὶ λύει ἀμέσως τὶς ὅποιες ἀπορίες του γιὰ τὰ διαδραματιζόμενα καὶ ἄλλα πολλά. Θυμᾶται ὅτι στὰ νιάτα του χρειαζόταν ἐβδομάδες ἢ καὶ μῆνες γιὰ τὴν ἀλληλογραφία μὲ τοὺς δικούς του· θαυμάζει τὴν τεχνολογία, ἀφοῦ τὴν δέχεται καὶ τὴν ἐνσωματώνει στὴν ζωὴ του, μὲ περισσότερη εὐκολία ἀπὸ ὅτι ὁ Πλάτων καὶ οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰῶνος, μὲ τὴν ἀντίστροφη πορεία τοῦ ἀνθρώπου τότε, ἀπ' τὸν ἐνεργὸ πολίτη στὸν ἀπράγμονα καὶ στὸν ἀχρεῖο...

«Σωφροσύνη τε καὶ δικαιοσύνη»

Ἡ ἔμφρασις εἰς τὸν Πλάτωνα γίνεται, διότι αὐτὸς ἐπηρέασε περισσότερο τὴν δυτικὴ φιλοσοφία καὶ τὰ πολιτικὰ συστήματα τῆς νεωτέρας ἐποχῆς· ἐπομένως, ἐὰν ἀναζητήσουμε μέτρο συγκρίσεως γιὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῆς μεταβατικότητος τῆς ἐποχῆς μας, καλύτερο φαίνεται ἢ προσέγγισις τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰῶνος, ἔστω καὶ ἂν ἐκεῖνη ἢ περίοδος χαρακτηρίζεται ἀπ' τὴν ἔκπτωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ἐνεργὸ πολίτη σὲ κεχηνότα καὶ χαῦνο στή συνέχεια. Παρὰ ταῦτα ὅμως εἶναι πολλὰς οἱ περιπτώσεις ἀναγνωρίσεως ἐκ μέρους τοῦ φιλοσόφου τοῦ ρόλου τῶν ἐνεργῶν πολιτῶν· ὅταν ἡ Διοτίμα μιλάει διὰ τὴν ποίησιν καὶ τὴν δημιουργικότητα, ὑπογραμμίζει ὅτι, ἢ ποίησις, ἢ δημιουργία διὰ τὸ καλόν, χαρακτηρίζει τοὺς ποιητῆς, τοὺς δημιουργοὺς, «καὶ οἱ ποιηταὶ πάντες γεννήτορες καὶ τῶν δημιουργῶν ὅσοι λέγονται εὐρετικοὶ εἶναι· πολὺ δὲ μεγίστη, ἔφη, καὶ καλλίστη τῆς φρονήσεως ἢ περὶ τὰς τῶν πόλεων τε καὶ οἰκήσεων διακοσμήσεις, ἣ δὴ ὄνομά ἐστι σωφροσύνη τε καὶ δικαιοσύνη»⁴⁹. «Αὐτῶν ἀκριβῶς γεννήτορες εἶναι καὶ οἱ ποιηταὶ ἀνεξαίρετως καὶ ἀπὸ τοὺς τεχνίτας ὅσοι θεωροῦνται δημιουργοί. Ἀσυγκρίτως δὲ ἀνωτέρα», εἶπε, «καὶ ὠραιότερα μορφή φρονήσεως εἶναι ἢ ἀσχολουμένη μὲ τὴν διαρρῦθμισιν τῶν πόλεων καὶ τῶν σπιτικῶν, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα ὡς γνωστόν, εἶναι σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη».

Εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτος ἢ φιλόσοφος καὶ θυμίζει τὴν ἐντολὴν τοῦ Διὸς εἰς τὸν Προμηθέα, καὶ οἱ ποιητῆς ὀφείλουσιν νὰ εἶναι ὅλοι παραγωγικοί, αὐτὸ σημαίνει γεννήτορες, καὶ ἀπ' τοὺς δημιουργοὺς ὅσοι λέγονται εὐρετικοί· πάρα πολὺ δὲ μεγαλύτερη, εἶπε ἡ Διοτίμα, καὶ πάρα πολὺ καλύτερη ἀπ' τὴν φρόνησιν εἶναι ἢ ἔκφρασις τῆς δημιουργικότητος γύρω ἀπ' τὴς ἀνάγκας τῶν πόλεων καὶ τῶν οἰκισμῶν, τῆς ὁποίας ὄνομα εἶναι ἢ σωφροσύνη καὶ ἢ δικαιοσύνη. Δηλαδή, ἀναγνωρίζει ὡς πρῶτιστο μέλημα τῶν δημιουργῶν τὴν ἐνασχόλησίν τους μὲ τὴς ἀνάγκας τῶν πόλεων, ἄλλωστε λέγονται δημιουργοὶ οἱ ποιητῆς τῶν ὁποίων τὸ ἔργον κρίνεται εἰς τὸν δῆμον, εἰς τὴν Ἀγορὰν καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου.

Ἡ ἀναφορὰ στὴς ἔννοιες σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη εἶναι καθοριστικὴ στὴν ἀνάλυσιν, διότι ἀποτελοῦσιν τὴν βάση τῆς θεωρητικῆς προσεγγίσεως τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· «Ἔστιν μὲν ἢ ψυχὴ, ὡς φαμέν, εἰς δύο μέρη διηρημένη, εἰς τε τὸ λόγον ἔχον καὶ τὸ ἄλογον. ἐν μὲν δὴ τῷ λόγον ἔχοντι ἐγγίνεται φρόνησις ἀγχίνοια σοφία εὐμάθεια μνήμη καὶ τὰ τοιαῦτα, ἐν δὲ τῷ ἀλόγῳ αὐταὶ αἰ ἀρεταὶ λεγόμεναι, σωφροσύνη δικαιοσύνη ἀνδρεία ὅσαι ἄλλαι τοῦ ἡθους δοκοῦσιν ἐπαινεταὶ εἶναι»⁵⁰. Εἶναι σαφέστατος ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἐπεξήγησιν τοῦ ρόλου τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς δικαιοσύνης στὴν πολιτικὴν πρακτικὴν τοῦ ἀνθρώπου· «ἢ ψυχὴ διαιρεῖται εἰς δύο

⁴⁹ Πλάτωνος, «Συμπόσιον», 209α, μετάφραση Ἰωάννου Συκουτρῆ.

⁵⁰ Ἀριστοτέλους, «Ἠθικὰ Μεγάλαι», Β. Α', κεφ. ε', παρ. 1, (1185β4-8) μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 49, κ. ἔ..

μέρη, ὅπως λέμε, εἰς τὸ λόγον ἔχον, τὸ ἔλλογον, καὶ εἰς τὸ ἄλογον. Εἰς μὲν τὸ λόγον ἔχον ἐγγίγνεται, φυτρώνει, εἶναι μέσα της, ἢ φρόνησις, ἢ ἀγχίνουα, ἢ ἐξυπνάδα, ἢ σοφία, ἢ εὐμάθεια, ἢ μνήμη καὶ τὰ ἀντίστοιχα χαρακτηριστικά, εἰς δὲ τὸ ἄλογον αἰ λεγόμεναι ἀρεταί, ἢ σωφροσύνη, ἢ δικαιοσύνη, ὡς ἔννοια τῆς δικαιοσύνης καὶ καθοριστικὸς παράγων τῆς δημοκρατίας, ἢ ἀνδρεία καὶ ὅσαι ἄλλαι θεωροῦνται ὡς συστατικαὶ τοῦ ἠθους». Τὸ λόγον ἔχον ἀφορᾷ τοὺς πάντες, ἐλεύθερους καὶ δούλους, διότι φρόνησις, ἀγχίνουα, σοφία, εὐμάθεια, μνήμη θεωροῦνται ἄριστα προσόντα καὶ γιὰ τὸν δούλο, ὅποτε καὶ γίνεται πιὸ ἔμπιστος καὶ πιὸ ἀπαραίτητος στὸν δεσπότη του κι ἴσως καὶ ἀνταρχικὸς ἀπέναντί του. Εἰς δὲ τὸ ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς ἐγγίγνονται αἰ κατ' ἐξοχὴν πολιτικαὶ ἀρεταί, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, ἀνδρεία καὶ ὅσαι ἀποτελοῦν συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ ἠθους τοῦ πολίτου· ἢ σωφροσύνη εἶναι ἢ μετριότης, ἢ σύνεσις καὶ ἀντισταθμίζει τὴν ἀνδρείαν, τὴν τόλμην εἰς τὰς πολιτικὰς ἀποφάσεις, ἐνῶ συμπληρῶναι τὴν δικαιοσύνην ὡς ἀπαίτηση τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς. Τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς δικαιοσύνης εἶναι, ὅτι ὡς ἀρχὴ ἐγγίγνεται εἰς τὸ ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς καὶ ὡς ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν της, ὡς σύστημα δικαιοσύνης, ὑπάγεται εἰς τὸ ἔλλογον μέρος τῆς ψυχῆς, εἰς τὸ λογικόν. Τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ ἄσκησαν οἱ τρεῖς τέσσερες γενιές Ἀθηναίων καὶ Ἑλλήνων τὸν πέμπτο αἰῶνα, μὲ βᾶση τους τὸν Ὅμηρο, καὶ χάραξαν ἀνεξίτηλα τὴν πορεία τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ· εἶναι κάποιες γενιές ὁρόσημο σὲ πολλοὺς λαοὺς, διότι αὐτὲς καθορίζουν τὴν φύση τους.

Ὁ εὐρητικός, ὁ δημιουργικός, γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς πρακτικῆς του, τὴν ἔκφραση τῆς εὐρητικότητός του, ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὸ κατάλληλο περιβάλλον στὴν πόλη του, στὸν οἰκισμό του καὶ στὸν εὐρύτερο οἰκογενειακὸ περίγυρό του· στὴν πόλη πιὸ κατάλληλη εἶναι μόνον ἢ ἄμεσος δημοκρατία, διότι στὸ σύστημά της εἶναι ἀπαραίτητος ὁ διάλογος καὶ ἡ ἔνταξη τοῦ διαφορετικοῦ, τῆς ἄλλης γνώμης στὴν πολιτικὴ της λογικὴ, ὡς ἄμεση καὶ συνεχῆς συνεισφορά. Ὅταν ὁ Ἀριστοφάνης παρουσιάζει εἰς τὰς «Νεφέλας» τὸν Σωκράτη νὰ λέει, ὅτι ὁ Στρεψιάδης εἶναι, «ἄνθρωπος ἀμαθὴς οὕτως καὶ βάρβαρος»⁵¹, ἀποδίδει πλήρως τὶς πολιτικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του· ὁ Σωκράτης εἶναι ἀπόλυτος σὲ ἓνα μόνο, στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Στρεψιάδου ὡς βαρβάρου· τόσο ἀπόλυτος ἐλάχιστες φορὲς μᾶς ἔχει διασωθεῖ ὅτι ἐκφράζεται ὁ φιλόσοφος, ἢ μᾶλλον τὸν παρουσιάζει ὁ κωμικὸς ποιητής, τὸ 423 π.Χ., στὰ Μεγάλα Διονύσια· ὁ Σωκράτης ὅμως λέει στοὺς Ἀθηναίους, καὶ μάλιστα ἀπ' τὸ ἐπίσημο βῆμα τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, ὅτι ὁ Γεροστρεψιάδης δὲν ἔχει τὴν ἰκανότητα τοῦ λόγου, δηλαδή δὲν ἔχει τὴν ἀνεση τῆς παρουσίας του εἰς τὴν Ἀγορὰ, ὅποτε δὲν εἶναι κἂν ἐλεύθερος πολίτης, διότι ὁ

⁵¹ Ἀριστοφάνους, «Νεφέλαι», στ. 486-496, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 4, κ.έ..

πολίτης κρίνεται ἀπ' τὴν ἄσκηση τοῦ λόγου του· ἀλλὰ ὁ Στρεψιάδης δήλωσε ὅτι ἔχει νὰ ἐπιδείξει μόνο ἰκανότητα στὸ κλέψιμο.

Ὅσα κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ πολέμου προβάλλονταν ὡς παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν, πενήντα χρόνια ἀργότερα γίνονταν τρόπος ζωῆς καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες μὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις ἐξάρσεως, ἔτειναν πρὸς τὴν βαρβαρότητα, ἀνεξαρτήτως τοῦ τί διακήρυσσαν οἱ πολιτικοὶ τους ἡγέτες· οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν εἶχαν τὴν δυνατότητα τοῦ νὰ ἀντιληφθοῦν τὴν μεταβατικότητα τῆς ἐποχῆς τους, διότι ζοῦσαν στὴν καθημερινότητά τους τὴν ἀντίφαση μεταξὺ τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς τοῦ ἀπράγμονος τουλάχιστον καὶ τῆς πίστεώς τους ὅτι ἐκφράζουν τὶς ἴδιες ἀξίες μὲ τοὺς προγόνους τους τοῦ προηγούμενου αἰῶνος ὡς ἐνεργοὶ πολῖτες. Ἔτσι συμβαίνει πάντα στὴν ἱστορία στὶς χαλαρὲς στὴν νοοτροπία τους γενιές, οἱ μαλθακοὶ στὸν χαρακτήρα, οἱ Τριβαλλοπεπονόθρεπτοι τοῦ Κρατίνου, ἔχουν ἐλάχιστη σχέση μὲ τὰ συμβαίνοντα στὴν ἐποχὴ τους· ἀκολουθοῦν τὴν παρακμιακὴ τους πορεία καὶ πολλές φορὲς μάλιστα εἶναι ὑπερήφανοι δι' αὐτήν, ὅπως τὸ ἀπέδειξαν λίγες δεκαετίες μετὰ μὲ τὴν δουλικότητά τους ἀπέναντι στὸν βάρβαρο τύραννο Ἀλέξανδρο τῶν Φερῶν καὶ στὸν ἀσιανὸ στρατηλάτη Δημήτριο τὸν πολιορκητὴ, ἀκόμη μερικὲς ἀργότερα.

Ἡ μεταβατικότης στὶς μέρες μας χαρακτηρίζεται ἀπ' τὴν ἀντίστροφη πορεία σὲ σύγκριση μὲ τὴν πλατωνικὴ ἐποχὴ· τότε ἐγκαταλείπονταν ἡ δημιουργικότης, «ἢ περὶ τὰς τῶν πόλεων τε καὶ οἰκήσεων διακοσμήσεις, ἧ δὴ ὄνομά ἐστι σωφροσύνη τε καὶ δικαιοσύνη» καὶ ἀναδυόταν δυναμικὸς καὶ κυρίαρχος, ὁ «ἄνθρωπος ἀμαθῆς οὔτοσὶ καὶ βάρβαρος»· δὲν χρειάζονταν ἄλλωστε κανεὶς τους σχεδὸν τὶς πολιτικὲς ἀρετές, καθὼς ὁ λόγος στὴν Ἄγορὰ εἶχε περιορισθεῖ στὶς οικονομικὲς δραστηριότητες καὶ μόνο, μὲ τοὺς μέτοικους καὶ τοὺς δούλους νὰ εἶναι πιὸ ἐξοικειωμένοι σὲ αὐτές, ὅπως εἶναι ὁ μέγας τραπεζίτης τῆς ἐποχῆς Πασίων, καθὼς τὶς θεωροῦσαν ὡς συστατικὲς τῆς ἰδιοσυγκρασίας τους· καὶ οἱ πολῖτες, ἀπ' τὴν πλευρὰ τους, ἀπράγμονες ἢ ἀχρεῖοι, ἐξέπιπταν σὲ συμπληρωματικὸς καὶ περιθωριακοὺς ρόλους, ἢ καλύπτονταν σὲ χαυνόπρωκτους τουλάχιστον ἢ κυνικοὺς.

Ἡ ἀντίστροφη πορεία, μὲ τὴν κυριαρχία τοῦ ἀμαθοῦς καὶ βαρβάρου ἀνθρώπου στὸν πλατωνικὸ αἰῶνα ὅπως καὶ στὴν βιομηχανικὴ ἐποχὴ, μὲ τὴν μονοσήμαντη λογικὴ του καὶ τὴν ἀπόλυτη προσήλωσή του στὴν «ἰερή» καὶ ἐσχατολογικὴ ἀποστολή του, μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ἀνάδυση τοῦ νέου ἀνθρώπου τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας. Ἡ ψηφιακὴ ἐποχὴ ἄρχισε, μετὰ τὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων μεταφορᾶς τῆς βοήθειας πρὸς τὴν Εὐρώπη στὸν πόλεμο μὲ τὴν μέθοδο Simplex, τὴν κυβερνητικὴ, στὴ συνέχεια ὡς μέσον συνεννοήσεως τῶν ἀμερικανικῶν στρατιωτικῶν βάσεων τῆς ψυχροπολεμικῆς περιόδου, καὶ τὴν μετεξέλιξη τῆς κυβερνητικῆς σὲ πληροφορικὴ, ὅταν μεταπλάσθηκε σὲ ὄργανο τῆς κοσμοκρατορίας της, μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος. Οἱ μεγάλες ψηφιακὲς ἐταιρεῖες εἶναι ἢ ἦταν μέχρι λίγο καιρὸ πρὶν ὅλες σχεδὸν ἀμερικανικὲς, εἴτε προσφορᾶς νέας τεχνολογίας, εἴτε παροχῆς ὑπηρεσιῶν, καὶ λιγώτερο κινητῆς τηλεφωνίας· ἀλλὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἐμφανίζονται σκληροὶ ἀνταγωνιστὲς οἱ κινεζικὲς ἐταιρεῖες, μὲ τὶς νοτιοκορεατικὲς πρωτοπόρες στὴν κινητὴ τηλεφωνία, καὶ τὶς Ἰνδικὲς καὶ ἄλλων χωρῶν, ὅπως ἑλληνικὲς, σὲ λογισμικὸ κάθε μορφῆς· ἡ διερεύνηση τοῦ ρόλου τῶν ἐταιρειῶν δὲν εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας, ἐπειδὴ ἐξετάζουμε τὴν αἴσθησι τῆς μεταβατικότητος τῆς ἐποχῆς σὲ ἐπίπεδο ἀτόμου καὶ λαοῦ, κοινωνικοῦ συνόλου, δηλαδὴ εἰς τὸ κατὰ πόσον ἕκαστος ἔχει τὶς δυνατότητες, ἢ τοῦ προσφέρονται αὐτὲς οἱ δυνατότητες, γιὰ τὴν ἀνάδειξή του καὶ πάλιν ὡς ἐνεργοῦ πολίτου. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἀντιστρόφου πορείας.

Ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία συνοδεύεται ἀπὸ τέσσερες τουλάχιστον ἀλλαγὲς στὴν καθημερινότητά μας· πρῶτον, στὴν διαδικασία τῆς παραγωγῆς ὁ ἐργαζόμενος καλεῖται προσφέρειν τὴν καλύτερη δημιουργικότητά του, ἀνεξαρτήτως τοῦ κλάδου στὸν ὁποῖο ἀσχολεῖται· ἀπ' τὴν τυφλὴ καὶ ἀπόλυτη προσαρμογὴ καὶ ὑπακοή στὴν παραγωγὴ ἐν σειρᾷ τοῦ ἐργοστασίου τῆς βιομηχανικῆς διαδικασίας, ὅπως χαρακτηριστικὰ τὴν παρουσίασε ὁ Σαρλώ στοὺς «Μοντέρνους Καιροὺς», μεταβαίνει στὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη γιὰ προσφορὰ τῆς δημιουργικότητός του κάθε στιγμῆ τῆς παραγωγικῆς ροῆς. Δεύτερον, ἀπαιτεῖται καὶ προϋποτίθεται γιὰ τὴν ἀποδέσμευση τῆς δημιουργικότητός του ἢ πλήρης καὶ πολὺπλευρὴ ἐνημέρωσή του γιὰ ὅλες τὶς ἐξελίξεις στὸν κλάδο του, ὄχι μόνο στὴν χώρα του, ἀλλὰ καὶ παγκοσμίως, διαφορετικὰ ὑστερεῖ σημαντικὰ στὴν προσφορὰ του καὶ ἡ ἐπιχειρήσή του στὸν ἀνταγωνισμό της μὲ τὶς ἄλλες, σὲ ἐθνικὸ καὶ διεθνὲς ἐπίπεδο· ἀπὸ ἀπλὸ ἐξάρτημα τῆς ἀλυσίδας τῆς παραγωγῆς καὶ μὲ τὴν συνακόλουθη προσαρμογὴ ἀναλόγως τῆς συμπεριφορᾶς του –καθὼς στὴν πράξη ἔχουμε τὴν ἀναβίωση τοῦ ἀνθρώπου τῆς σπηλιάς τοῦ Πλάτωνος-, καλεῖται νὰ ἔχει ἐπίγνωση, ὄχι μόνο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ροῆς τῶν προϊόντων του, διότι διαθέτει, χάρις στοῦ διαδικτύου, τὴν ἀναγκαῖα ἐνημέρωση. Τρίτον, σὲ προσωπικὸ καὶ κοινωνικὸ

ἐπίπεδο εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός του σὲ ὅλες του τὶς σχέσεις, ἀτομικές, οἰκογενειακές καὶ πολιτικές· ὅταν λείπει ἡ πολιτικὴ αὐτὴ διάσταση, ἡ αὐτονομία του, τότε ὑστερεῖ σημαντικὰ στὶς δύο προηγούμενες ἀλλαγές καὶ ὁ ἐργαζόμενος ἐκπίπτει σὲ ἐργάτη τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, ὅποτε αὐτὸ εἶναι τὸ χειρότερο, δὲν εἶναι κατάλληλος οὔτε γιὰ τὴν παραγωγικὴ διαδικασία στὴν δουλειά του. Τέταρτον, στὸ ὅτι ὁ κόσμος ὁλόκληρος ἔχει γίνει μιὰ μικρὴ γειτονιά καὶ οἱ ἀποστάσεις ἔχουν ἐκμηδενισθεῖ, ὄχι μόνο λόγῳ τῆς ταχύτητος τῶν ἀεροπλάνων καὶ τῶν ἄλλων μέσων συγκοινωνίας, ἀλλὰ περισσότερο λόγῳ τῆς αὐτομάτου διαδόσεως τῆς γνώσεως μέσῳ τοῦ διαδικτύου σὲ κάθε γωνιά τῆς ὑψηλίου· ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος εἶναι ὁ πληρέστερα ἐνημερωμένος στὴν παγκόσμια ἱστορία, μὲ τὴν ἐξαίρεση μᾶλλον μόνον τοῦ Ἀθηναίου πολίτου τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, τόσο ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα τῆς ἐνημερώσεως του, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα γιὰ τὴν ταχεῖα πολιτικὴ ἀντίδρασή του στὰ διάφορα γεγονότα· ὑστερεῖ ἀκόμη ἀρκετὰ στὴν ἀμεσότητα ἀντιδράσεως στὶς πολιτικές του ἀποφάσεις, ἀπέναντι στὸν Ἀθηναῖο, καὶ ὁ πλήρως ἀσκῶν τὴν ψηφιακὴ τεχνολογία στὴν ζωὴ του, παραγωγικὴ, κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ⁵². Ἀλλὰ αὐτὰ στὴ συνέχεια.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς αὐτὲς εἶναι οἱ ἀλλαγές στὸν ἐργαζόμενο μὲ τὴν ψηφιακὴ τεχνολογία, διότι ἡ εἰς βάθος διερεύνησή τους ὀδηγεῖ σὲ ἄλλη μορφή μελέτης· ὅποτε γεννᾶται τὸ ἐρώτημα τοῦ πῶς ἐπηρεάζουν τὸν ἀπλὸ ἄνθρωπο αὐτὲς οἱ ἀλλαγές στὶς διάφορους κοινωνίες; μὲ ἄλλα λόγια, τοῦ πῶς βιώνουν τὴν μεταβατικότητα τῆς ἐποχῆς μας οἱ διάφοροι λαοί; Δηλαδή, ἡ ἐνσωμάτωση στὴν ζωὴ μας τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπ' τὶς πολιτιστικὲς μας παραδόσεις καὶ τὶς ἱστορικὲς μας ρίζες, ἀλλὰ καὶ ἀπ' τὴν δυνατότητα ἐκφράσεως τῆς δημιουργικότητός μας στὴν ζωὴ μας, τὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴν προσωπικὴ· ἀκόμη περισσότερο ἐξαρτᾶται ἀπ' τὴν δυνατότητα ἀφομοιώσεως τοῦ ἄλλου τρόπου ζωῆς, τόσο διαφορετικοῦ ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς προηγούμενης γενιᾶς, ἰδιαίτερος στοὺς γεροντότερους. Ἐπισκοπώντας το ἀπὸ ἄλλη ὀπτικὴ γωνία, ἡ ἀφομοίωση ἐξαρτᾶται ἀπ' τὰ περιθώρια ἀνοχῆς ἀπέναντι στὸ διαφορετικὸ τῶν διαφόρων λαῶν, ἢ μᾶλλον πολιτισμῶν καὶ θρησκευτῶν· ὅσο περισσότερο αὐταρχικὸ εἶναι τὸ πολιτικὸ σύστημα, ἀλλὰ καὶ κλειστὸ τὸ θρησκευτικὸ, μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς ἀνάγκης ἀπολύτου ὑποταγῆς τῶν πιστῶν εἰς τὰς ἐντολὰς Του, τόσο δυσκολώτερη εἶναι ἡ προσαρμογὴ στὴν ψηφιακὴ τεχνολογία· ἀντιθέτως, ὅσο πιὸ ἀνεκτικὰ εἶναι τὰ συστήματα αὐτὰ στὸ διαφορετικὸ, ὅσο οἱ σχέσεις τῶν πιστῶν μὲ τοὺς θεοὺς τους ἢ τὶς ἰδεολογίες τους εἶναι πιὸ ἰσότιμες ἢ καὶ ἀνεξάρτητες, τόσο πιὸ εὐκόλη εἶναι ἡ προσαρμογὴ.

Ἔτσι στὴν κοινωνία τῆς ἱερατικῆς καὶ ἱεραρχικῆς γνώσεως εἶναι δύσκολη καὶ πολλὰ φορὲς ἀδύνατη, σὲ ὅλες τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, ἡ ἔκφρασις τῆς δημιουργικότητος· αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν χρησιμοποιεῖται σὲ

⁵² Ὁ., ἀ., σελ. 8, κ. ἐ.

μεγάλο βαθμό, ἀλλὰ περισσότερο μὲ τὴν μορφή τοῦ τελειότερου ἐργαλείου τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς καὶ ὄχι ὡς διαδικασία κατακτῆσεως ἄλλου τρόπου ζωῆς· στὴν ὑπέρηξη αὐτὴ ὀφείλεται καὶ ἡ διαφορὰ τῶν πολιτικῶν ἀντιδράσεων, ἀπὸ ὑποτονική, σὲ κάποιους λαούς, μέχρι ἐκρηκτικὴ σὲ ἄλλους. Σὲ λαούς μὲ ἰσχυρὴ τὴν παράδοση τῆς ἀνθρωπομορφικῆς θρησκείας, τὴν αἴσθηση τῆς ἰσοτιμίας τῶν σχέσεων μὲ τοὺς θεοὺς τους -μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς διάρκειας ζωῆς, θνητοὶ οἱ ἄνθρωποι, ἀθάνατοι οἱ θεοί, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἄλλαζε καὶ πολὺ τὴν καθημερινότητα τῶν σχέσεων τους-, ἡ προσαρμογὴ εἶναι πιὸ εὐκόλη, ὅπως δείχνουν τὰ πολλὰ ἱστορικὰ παραδείγματα· φυσικὰ αὐτὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν σημασία τοῦ παράγοντος τοῦ λόγου, ὡς ἐκφράσεως τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀτόμου καὶ διαμορφώσεως τοῦ πολιτικοῦ του ἤθους, «τὸ μέλος ἐκ τριῶν ἐστὶν συγκεῖμενον, λόγου τε καὶ ἁρμονίας καὶ ῥυθμοῦ», διότι, «ὅσον γε αὐτοῦ λόγος ἐστίν, οὐδὲν δήπου διαφέρει τοῦ μὴ ἄδομένου λόγου πρὸς τὸν ἐν αὐτοῖς δεῖν τύποις λέγεσθαι». Δηλαδή, τῆς γλώσσας ἐκάστου λαοῦ, ὡς ζωντανοῦ λόγου, διότι εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένος ὁ μουσικὸς καὶ ὁ προφορικὸς λόγος στὴν διαμόρφωση τοῦ ἤθους, μὲ κύριο κριτήριον τὴν δυνατότητα τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν τριῶν γενῶν τῆς μουσικῆς καὶ τῆς κατανοήσεως τοῦ ἑναρμονίου γένους, «παρὰ γὰρ τοῖς ἐπιφανεστάτοις ἐν μουσικῇ τετύχηκε παραδοχῆς, τοῖς δὲ πολλοῖς ἐστὶν ἀδύνατον· ὅθεν ἀπέγνωσαν τινες τὴν κατὰ δῖεσιν μελωδίαν, διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν, καὶ παντελῶς ἀμελώδητον εἶναι τὸ διάστημα ὑπολαβόντες»⁵³. Ἡ «ἀσθένεια» στὸν λόγο κάποιων γλωσσῶν μετράει...

Σὲ παρόμοια καμπὴ στὴν ἱστορία εἰσέρχεται ἡ ἀνθρωπότης στὶς μέρες μας ὡς μεταβατικὴ περίοδος, ἀντίστοιχη μὲ ἐκείνη τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰῶνος, ὅπως προαναφέραμε, ἀλλὰ μὲ ἀντίστροφη πορεία· ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση ἀποτελεῖ τὸν καταλύτη στὴν διαμόρφωση τοῦ ἤθους τοῦ ἀνθρώπου· ὁ ἐργαζόμενος καλεῖται ἀποδῶσαι τὴν καλύτερη δημιουργικότητά του στὴν ἀπασχόλησή του, καθὼς ἔχει πλήρη γνώση ὀλοκλήρου τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας στὸ ἐργοστάσιό του καὶ τῶν συνθηκῶν τῆς ἀγορᾶς στὸν κλάδο του στὴν χώρα του καὶ παγκοσμίως, κάτι ἀδιανόητο κατὰ τὴν βιομηχανικὴ ἐποχὴ, ὅταν ἦταν κλεισμένος στὸ καβούκι του τῆς παραγωγῆς ἐν σειρᾷ. Ἡ ἀπόδοσή του ὅμως ἐξαρτᾶται ἀπ' τὶς δυνατότητες ἀξιοποιήσεως ὅλων τῶν δεδομένων πού διαθέτει, ἤτοι ἀπ' τὴν δυνατότητα λειτουργίας τῆς σκέψεώς του, τῆς διανοίας του, δηλαδή τῆς γλώσσας του, διότι ἀπὸ αὐτὲς τρέφεται ἡ δημιουργικότης· δὲν ἔχουν ὅλες οἱ γλώσσες τὶς ἴδιες δυνατότητες, γιὰ πολλοὺς λόγους⁵⁴, γνωστούς στὴν φιλοσοφία τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας.

⁵³ Ὁ., ἄ., σελ. 25, κ. ἐ.

⁵⁴ Ὁρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ' τὴν μουσικὴν στὴν γραμματικὴν», σελ. 28, κ. ἐ., «Νόμους τὰς ᾠδὰς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 51, κ. ἐ., καὶ «Καθαρώτατον ἥλιον ἐπρομηνοῦσε», σελ. 34, κ. ἐ.

Ἡ καθοριστική παράμετρος εἶναι ὁ τρόπος λειτουργίας τοῦ μυαλοῦ καὶ ἡ ἄνεση ἀποδεσμεύσεως τῶν δυνατοτήτων του μὲ τὸν λόγον, τὴν γλῶσσα καὶ τὴν μουσικὴ ἄρμονία, τὸ μέλος, ὡς καθοριστικῶν παραγόντων τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἤθους· ἄρρηκτα συνδεδεμένα εἶναι αὐτὰ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀπ' τὴν στιγμή πού ἀπέκτησαν ἕναρθρο λόγο. Ὅσο ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι πιὸ ἄρμονικὸς τόσο περισσότερο εἶναι δημιουργικὸς, τόσο πιὸ γρήγορα καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὰ ἀποδεσμεύει τὶς πνευματικὲς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου· αὐτὸ ὅμως συνοδεύεται πάντοτε μὲ τὴν ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός του εἰς τὸν δῆμον, εἰς τὴν Ἀγοράν, μὲ τὴν ἰσηγορίαν καὶ κατὰ προέκταση τὴν ἀνθρωπομορφικὴ θρησκεία, τὶς ἰσότιμες σχέσεις του μὲ τοὺς θεοὺς του, τὴν χειραφέτησή του ἀπ' τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἐξαρτήσεις του· τότε ὑποχρεωτικὰ σπάζει καὶ τὰ δεσμά του μὲ τὴν ἱερατικὴ καὶ ἱεραρχικὴ γνώση καὶ τὴν συνεπόμενη πολιτικὴ τους διάρθρωση, ὅπως καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τους στὴν κοινωνικὴ του συμπεριφορὰ. Γίνεται ἐνεργὸς πολίτης.

Ἡ ἄσκησης τῆς δημιουργικότητος ἔχει περισσότερο -ἂν καὶ γενικὰ ἀποκλειστικῶς, ἀλλὰ κυρίως στὰ πρῶτα τῆς βήματα-, τὸν χαρακτήρα τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς χαρᾶς τῆς ζωῆς καὶ ἐλάχιστα ἢ καὶ καθόλου σταδιακὰ τὴν ἔννοια τῆς ἀνταποδόσεως· «ἔστιν δὲ βέλτιον τὸ φιλεῖν ἢ τὸ φιλεῖσθαι. -τὸ μὲν γὰρ φιλεῖν ἐνέργειά τις ἡδονῆς καὶ ἀγαθόν, ἀπὸ δὲ τοῦ φιλεῖσθαι οὐδεμία τῶ φιλουμένῳ ἐνέργεια γίνεται.- ἔτι δὲ βέλτιον τὸ γνωρίζειν ἢ τὸ γνωρίζεσθαι· τὸ μὲν γὰρ γνωρίζεσθαι καὶ τὸ φιλεῖσθαι καὶ τοῖς ἀψύχοις ὑπάρχει, τὸ δὲ γνωρίζειν καὶ τὸ φιλεῖν τοῖς ἐμψύχοις. -ἔτι δὲ τὸ εὐποιοτικὸν εἶναι βέλτιον ἢ τὸ μὴ· ὁ μὲν οὖν φιλῶν εὐποιοτικὸς, ἢ φιλεῖ, ὁ δὲ φιλούμενος, ἢ φιλεῖται, οὐ... καὶ οὐκ οἶονται δεῖν αὐτοὶ φιλεῖν οἱ ἐν ὑπεροχῇ ὄντες· ἀντιδιδόναι γὰρ ἐν οἷς ὑπερέχουσιν τοῖς φιλοῦσιν αὐτούς»⁵⁵.

«Εἶναι καλύτερο τὸ φιλεῖν, τὸ νὰ ἀγαπᾶς ἐσὺ, παρὰ τὸ φιλεῖσθαι, τὸ νὰ σὲ ἀγαποῦν», ὑπογραμμίζει μὲ ἔμφαση ὁ φιλόσοφος. Καὶ ἐξηγεῖ, «τὸ φιλεῖν εἶναι ἐνέργειά τις ἡδονῆς καὶ ἀγαθόν γιὰ τὸν ἀνθρώπο, ἀλλὰ ἀπ' τὸ φιλεῖσθαι δὲν ἐκπηγάζει οὐδεμία ἐνέργεια στὸν φιλούμενο. Ἐπὶ πλεόν εἶναι καλύτερο τὸ γνωρίζειν ἢ τὸ γνωρίζεσθαι· διότι τὸ γνωρίζεσθαι καὶ τὸ φιλεῖσθαι ὑπάρχει καὶ στὰ ἄψυχα, ἢ ὠραία πέτρα, τὸ ὄμορφο τοπίο, ἐνῶ τὸ γνωρίζειν καὶ τὸ φιλεῖν τοῖς ἐμψύχοις, διότι μόνον αὐτὰ προσφέρουν ἐνέργεια. Ἐπίσης τὸ εὐποιοτικόν, ἢ προσφορὰ ὠραίου πράγματος, ἢ δημιουργικότης, εἶναι καλύτερο τῆς ἀπραξίας· ὅποιος ἀγαπᾶ λοιπόν, ὁ φιλῶν εἶναι εὐποιοτικὸς, γιὰ ὅσο χρόνο ἀγαπᾶ, ἢ φιλεῖ, ὁ δὲ φιλούμενος, ἢ φιλεῖται, δὲν εἶναι, διότι εἶναι παθητικὸς ἀποδέκτης, δὲν προσφέρει ἐνέργεια, δὲν ἐκπνέει τὸ εὐποιοτικόν...καὶ δὲν σκέπτονται ποτὲ ὅτι ὑποχρεοῦνται εἰς τὸ φιλεῖν, εἰς τὴν προσφορὰ ἐνεργείας ὡς ἀγαθοῦ, ὅσοι

⁵⁵ Ἀριστοτέλους, «Ἠθικὰ Μεγάλαι», βιβλ. Β', κεφ. ια', παρ. 34-36, 39, (1210β6-13, 17-19), μετάφραση δική μου, καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Τὰ ἰδεολογικὰ δεσμά», σελ. 24, κ.έ., ἐκδόσεις «Ὀδυσσεύς», Ἀθῆναι, 1982, ἐξαντληθέν, τοῦ ἰδίου «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», σελ. 51, κ.έ. ἐκδόσεις «Φιλόμυθος», Ἀθῆναι 1993 καὶ στὸ ἀδημοσίευτο πόνημα τοῦ ἰδίου, «Δημοκλῆς ὁ καλός», σελ. 13, κ.έ.

βρίσκονται σὲ κατάσταση ὑπεροχῆς, οἱ ἀσκοῦντες ἐξουσία· ἐπειδὴ τὴν ἀνταπόδοση ἀπαιτοῦν ἀπὸ ὅσους τοὺς ἀγαποῦν καὶ τοὺς θεωροῦν κατωτέρους τους». Ἀπ’ τὶς ὠραιότερες ἀξιολογήσεις τοῦ φιλοσόφου, ἀλλὰ καὶ τὶς πιὸ ἀγνοημένες σήμερα.

Ὁ Σταγειρίτης συμπληρώνει λίγο πιὸ κάτω: «ἔστι γάρ, ὡς φαμέν, ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ. εἰ οὖν ἡδὺν μὲν τὸ αὐτὸν εἰδέναι, τοῦτο δ’ οὐκ ἔστιν εἰδέναι ἄνευ ἄλλου φίλου, δέοιτ’ ἂν ὁ αὐτάρκης φιλίας πρὸς τὸ αὐτὸς αὐτὸν γνωρίζειν»⁵⁶. Τὴν φιλία θεωρεῖ θεμέλιο λίθο τῆς αὐτογνωσίας ἐκάστου ὁ φιλόσοφος, ἀλλὰ τὴν φιλία ἐντὸς τῆς πόλεως, ὡς βασικοῦ παράγοντος τῆς συμμετοχῆς εἰς τὰς λειτουργίας της καὶ τοῦ κοινωνεῖν, ὡς ἐλεύθερος πολίτης, μὲ τοὺς ἄλλους. Τὸν ἑαυτὸ του ὁ καθένας μπορεῖ νὰ τὸν γνωρίσει μέσα ἀπ’ τοὺς φίλους του, ἀφοῦ «ἔστι ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ», εἶναι ὁ φίλος ὁ ἄλλος ἑαυτός μου. καὶ ἐὰν εἶναι εὐχάριστο τὸ γνωρίζειν κανεὶς τὸν ἑαυτὸ του, αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ χωρὶς ἄλλον φίλο, δι’ αὐτὸ ἔχει ἀνάγκη ὁ αὐτάρκης τῆς φιλίας διὰ νὰ γνωρίσει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτὸ του· τὸν ἑαυτὸ του, κατὰ τὴν ἀντίληψη τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς, ὡς μέλους τῆς πόλεως στὴν ὁποία ζεῖ καὶ ἡ ὁποία ὑπάρχει φύσει πρότερον ἀπ’ τὸν καθένα: «Ἡ δ’ ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἥδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκειᾶς ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν οὖν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὔσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν. διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἐστίν, εἶπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνία»⁵⁷. δηλαδή, προϋπάρχει ἡ πόλις ἐκάστου, προκαθορίζει τὴν πολιτικὴν μας ὑπόστασιν καὶ αὐτὴ παρέχει τὴν δυνατότητα τῆς αὐταρκειᾶς, τῆς αὐτογνωσίας· μᾶς ἐξηγεῖ ὁ φιλόσοφος τὸ ποῖα ἦταν ἡ ἀντίληψη τῶν Ἑλλήνων τῆς ἀμέσου δημοκρατίας γιὰ τὴν πόλιν. «κάθε κοινωνία δὲ ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰς κῶμες εἶναι τέλειος πόλις, ἐκ τῶν ὁποίων ὅμως ὅλες ἔχουν πέρας, σκοπὸν, τὴν αὐτάρκειαν μιλιῶντας συνοπτικά, ἡ ὁποία γίνεται μὲ σκοπὸν τὴν ζωὴν τῶν κατοίκων, τοῦ ζῆν, στὴν πράξιν ὅμως ἀποβλέπει εἰς τὸ “εὖ ζῆν”. γι’ αὐτὸ καὶ κάθε πόλις ὑπάρχει φύσει, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ πρῶτες κοινωνίες», ὁ ἄνθρωπος ὡς πολιτικὴ ἔννοια προσδιορίζεται ἀποκλειστικὰ ἀπ’ τὴν πόλιν. Ὅποτε σκοπὸς τῆς πόλεως τίθεται τὸ «εὖ ζῆν», ὅπως ἀκριβῶς ἔλεγε καὶ ἡ Διοτίμα, μὲ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην, «ἢ περὶ τὰς τῶν πόλεων τε καὶ οἰκίσεων διακοσμήσεις, ἡ δὲ ὄνομα ἐστὶ σωφροσύνη τε καὶ δικαιοσύνη». Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιον συμπληρώνει ὁ Ἀριστοτέλης: «ὅτι μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον· εἰ γὰρ μὴ αὐτάρκης ἕκαστος χωρισθεὶς, ὁμοίως τοῖς ἄλλοις μέρεσιν ἔξει πρὸς τὸ ὅλον, ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μὴθὲν δεόμενος δι’ αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός»⁵⁸. Τί μᾶς λέγει ὁ φιλόσοφος, «ὅτι μὲν ἡ πόλις λοιπὸν καὶ φύσει εἶναι πρότερον ἀπὸ ἕκαστον ἡμῶν εἶναι ὀλοφάνερο· διότι ἐὰν κάποιος δὲν εἶναι αὐτάρκης καὶ χωρισθεὶς ἀπ’ τὴν πόλιν, ὁμοίως μὲ τὰ ἄλλα μέρη θὰ προστρέξει πρὸς

⁵⁶ Αὐτόθι, Βιβλ. Β', κεφ. ια', παρ. 8, (1213α23-26), μετάφραση δική μου, καὶ σελ. 10, ὁ. ἀ. κ.έ.

⁵⁷ Τοῦ ἰδίου, «Πολιτικά», Βιβλ. Α', κεφ. α', παρ. 8, (1252β28-32), καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστὸς ἱμάς», σελ.32, κ.έ.

⁵⁸ Αὐτόθι, Βιβλ. Α', κεφ. β', παρ. 12, (1253α25-29), μετάφραση δική μου.

τὸ σύνολο, ὅποιος δὲ δὲν δύναται μετέχειν τῆς πόλεως ἢ δὲν χρειάζεται τίποτε ἀπ' αὐτὴν διότι εἶναι αὐτάρκης, αὐτὸς δὲν ἀποτελεῖ μέρος τῆς πόλεως, ὅποτε εἶναι ἢ θηρίον ἢ θεός»· τὸν Πρωταγόρα μᾶς θυμίζει. Ὁ ἄνθρωπος ἐκτὸς τῆς πόλεως δὲν εἶναι πολιτικὸν ζῶον, εἶναι κάτι ἄλλο καὶ ὁμοιάζει περισσότερο πρὸς τὸ θηρίον, ὅπως ὁ Κύκλωψ ἢ τὸν θεόν· τὸ θηρίον ὡς ἀχρεῖος, μὲ τὴν ὠμὴ συμπεριφορὰ του, τὸν θεὸν ὡς κυνικός, μὲ στοιχεῖα λογικῆς πειθοῦς. Ὅταν τὰ ἔγραφε αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἢ κυνικὴ φιλοσοφία ἦταν ἀπ' τὶς πιὸ σεβαστὲς στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία.

Στὴν πραγμάτευση τῆς φιλίας βρίσκουν κάπου κοινὸ ἔδαφος ὁ διδάσκαλος καὶ ὁ ξηροκέφαλος, ἡμίονος κατὰ τὴν φράση του, γαῖδαρος, μαθητῆς του· «ἐλευθερίας δὲ καὶ φιλίας ἀληθοῦς τυραννικὴ φύσις αἰεὶ ἄγευστος»⁵⁹, λέει ὁ Πλάτων καί, «ἐν τυραννίδι οὐδὲν ἢ μικρὸν φιλίας», προσθέτει ὁ Ἀριστοτέλης. Εἰς τὴν περιγραφὴ τοῦ τυραννικοῦ ἀνθρώπου περιλαμβάνει τὸν χαρακτηρισμὸ, ὅτι, «ἢ τυραννικὴ φύσις εἶναι αἰεὶ ἄγευστος, πάντοτε δὲν ἔχει γεύση τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς φιλίας»· εἰς τὸν Δάμωνα ἀναφέρεται πάλι, ἔστω κι ἂν δὲν τὸν μνημονεύει· τὴν διερεύνηση τῆς φιλίας ἐπιχειρεῖ ὁ μαθητῆς του, ἀλλὰ αὐτὸς διατηρεῖ γνησιώτερη τὴν παράδοση τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ἔστω κι ἂν δὲν τὴν ἔχει γνωρίσει στὴν ἀκμὴ της καὶ θεωρητικὴ μόνον προσέγγιση ἐπιχειρεῖ, ἀλλὰ ἐπιμένει ὅτι, «στὴν τυραννία δὲν ὑπάρχει καθόλου ἢ μόνον ἐλάχιστο ἴχνος φιλίας». Καθίσταται σαφὲς ὅτι μέσῳ τῆς ἀμοιβαίας προσφορᾶς πρὸς τὸν φίλον, μέσῳ τοῦ φιλεῖν καὶ τοῦ διαλόγου, τῆς ἰσηγορίας, ἀποκτᾶ τὴν δυνατότητα τῆς αὐτογνωσίας του ὁ ἄνθρωπος, ὁ πολίτης, καὶ ποτὲ μόνος του· ἢ αὐτογνωσία του, ἢ ἐπιβεβαίωσις τῆς πολιτικῆς του ὄντοτης γίνεται μέσῳ τοῦ φίλου, τοῦ φιλεῖν, καὶ τῆς ἐνεργοῦ παρουσίας του εἰς τὴν πόλιν. Σὲ ἄλλο μῆκος κύματος βρίσκονται, ὅσοι ἀσκοῦν ἐξουσία ἢ πιστεύουν ὅτι εἶναι ἀνώτεροι, αὐτοί, «καὶ οὐκ οἶονται δεῖν αὐτοὶ φιλεῖν οἱ ἐν ὑπεροχῇ ὄντες», δὲν πιστεύουν ὅτι ἔχουν ἀνάγκη τοῦ φιλεῖν, τῆς προσφορᾶς, ὅσοι βρίσκονται σὲ κατάσταση ὑπεροχῆς, παρὰ, «ἀντιδιδόναι γὰρ ἐν οἷς ὑπερέχουσιν τοῖς φιλοῦσιν αὐτούς», ἐνδιαφέρονται μόνον γιὰ τὴν ἀνταπόδοση πού θὰ λάβουν ἀπὸ ὅσους τοὺς φιλοῦν, τοὺς ἀγαποῦν. Ἀδυνατοῦν καὶ νὰ ἀντιληφθοῦν τὴν σημασία τοῦ φιλεῖν, τῆς προσφορᾶς, καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι «εὐποιοιτικοί», δὲν εἶναι δημιουργικοί, οὔτε ἔχουν τὴν αἴσθησι τοῦ ὠραίου, ἢ μᾶλλον θεωροῦν ὡς ὠραῖο, τὴν πράξη τῆς ἀνταποδόσεως, μὲ δική τους συμμετοχὴ μόνον τὴν ὑπεροχὴ τους, τὴν ἐξουσία τους· ὁ φιλόσοφος στὴν πράξη περιγράφει τὴν καθημερινότητα τῶν ἡμερῶν του, μὲ τὴν παρακμὴ τῆς πόλεως καὶ τὴν ἔκπτωσι τῶν πολιτῶν σὲ ἀχρεῖους ἢ χαύνους, ὅταν, στοὺς ἐν ὑπεροχῇ ὄντας σὲ κάθε μορφῆς ἐξουσίας, ἢ ἔκφραση τῆς δημιουργικότητος εἶναι πάντοτε περιστσιακὴ καὶ ἀποσπασματικὴ. Ἔχεις τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀναφέρεται στὴν βιομηχανικὴ μας ἐποχὴ...

⁵⁹ Πλάτωνος, «Πολιτεία», Βιβλ. Θ', 576α, Ἀριστοτέλους καὶ «Ἠθικὰ Νικομάχεια», Βιβλ. Η', κεφ. στ', (1161α33).

Ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς προσφορᾶς, ὡς χαρᾶς τῆς δημιουργίας, καὶ τὴν ἀνάδειξη τοῦ φιλεῖν, ὡς ἰσχυροῦ δεσμοῦ στὴν κοινωνία, στὴν πόλη τῶν ἡμερῶν μας, καὶ ὡς καθοριστικοῦ τοῦ τρόπου ζωῆς· ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης λέει, ὅτι, «ὁ μὲν οὖν φιλῶν εὐποιητικός, ἢ φιλεῖ, ὁ δὲ φιλούμενος, ἢ φιλεῖται, οὐ», μᾶς θυμίζει τὸν εὐσχήμονα τοῦ διδασκάλου του, ὅτι ὁ ῥυθμὸς καὶ ἡ ἀρμονία εἶναι, «κυριωτάτη ἐν μουσικῇ τροφῇ, ὅτι μάλιστα καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὅ τε ῥυθμὸς καὶ ἀρμονία, καὶ ἐρωμενέστατα ἄπτεται αὐτῆς φέροντα τὴν εὐσχημοσύνην, καὶ ποιεῖ εὐσχήμονα, ἐάν τις ὀρθῶς τραφῇ, εἰ δὲ μή, τούναντίον;» Ὁ φιλῶν γίνεται εὐποιητικὸς καὶ εὐσχήμων, ὄχι ὁ φιλούμενος, διότι αὐτὸς ἀπ' τὴν φύση του δὲν εἶναι εὐρυθμὸς, ἀρμονικὸς στοὺς τρόπους του, ἐμμελής· ἡ ἄσκησις τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς παρέχει τὰς δυνατότητας ἐκφράσεως τοῦ φιλεῖν καὶ τῆς δημιουργικότητος, μέσα ἀπ' τὰς ἰσοτίμους σχέσεις μὲ τοὺς θεοὺς. Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς τῆς σοφίας, ὡς ἀποδεσμεύσεως τῆς διανοίας, τῆς σκέψεως, ἀπ' τὶς ὅποιες ἐξαρτήσεις του, καὶ τοῦ Μουσηγέτου θεοῦ, ὡς ἀσκήσεως τῆς εὐρυθμίας καὶ τῆς εὐσχημοσύνης, τῆς εὐποιητικότητος, τῆς ἐμμελείας ἀποτελοῦν τὴν ἀναγκαίαν καὶ ἱκανὴν συνθήκη διὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου· ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία ὀδηγεῖ ἀναγκαστικὰ εἰς τοὺς δύο θεοὺς, διότι ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν ἔκφρασιν τῆς δημιουργικότητος εἰς τὴν παραγωγικὴν διαδικασίαν καὶ ὀδηγεῖ τὸ ἄτομο εἰς τὴν ἐπέκτασίν της εἰς ὅλας τὰς πτυχὰς τῆς ζωῆς του.

Ὁ ἄλλος τρόπος ζωῆς πηγάζει ἀπ' τὴν καθημερινὴν πρακτικὴ ἀσυναίσθητα, ὅπως συμβαίνει μὲ τὶς μεγάλες ἀλλαγές στὴν ἱστορία· μάθαμε μὲ τὸ διαδίκτυο καὶ μὲ τὸ κινητὸ στὴ συνέχεια, μὲ προέκτασή του τὸ ἔξυπνο κινητὸ, καὶ τὰ χρησιμοποιοῦμε μὲ ἐκπληκτικὴ ἄνεση, ἔστω κι ἂν στὴν ἀρχὴ ἢ βοήθεια τῶν ἐγγόνων μας μᾶς εἶναι ἄκρως ἀπαραίτητη. Αὐτὸ ὅμως ἔχει καὶ τὴν ἄλλη πτυχή, τὰ παιδιά, ἀνεξαρτήτως ἡλικίας καὶ περισσότερο τὰ μικρὰ τῆς προσχολικῆς ἡλικίας, μεγαλώνουν μὲ τὴν αἴσθησις ὅτι μποροῦν νὰ γίνονται χρήσιμοι στοὺς μεγάλους σὲ πολλὰ θέματα καὶ μάλιστα σὲ ἀρκετὰ ἰδιαιτέρας σπουδαιότητος· ἔτσι τὸ καταλαβαίνουν, ὅταν πρὶν ἀκόμη μάθουν καλὰ τὰ γράμματα, βοηθᾶνε τὸν παπποῦ καὶ τὴν γιαγιά στὶς δουλειές τους, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὴν μαμὰ καὶ τὸν μπαμπᾶ· ἀποκοῦν τὴν αἴσθησις τῆς αὐτονομίας καὶ γκρεμίζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐξάρτησή τους ἀπ' τοὺς μεγαλύτερους· ζοῦν τὴν χαρὰ τῆς δημιουργίας ὅλοι τους καὶ τὴν ἐκφράζουν γύρω τους, ὄχι ὅπως παλαιότερα, μὲ τὴν εὐχαρίστηση τῶν παππούδων γιὰ τὰ ἔργα τῶν ἐγγονῶν τους, ζεστὴ καὶ ἐσωτερικὴ, ἀλλὰ περισσότερο μιᾶς κατευθύνσεως, ὡς θεατὲς ἦταν οἱ μεγάλοι καὶ ὡς ἠθοποιοὶ οἱ μικροί· στὶς ἀνάγκες τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας εἶναι ἴσοι στὴν συμμετοχὴ ὅλοι τους καὶ ὡς δημιουργοὶ εἶναι οἱ μικροὶ οἱ ὅποιοι ἐλέγχουν καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὴν πρόοδο τῶν μεγάλων. Γίνονται αὐτόνομοι οἱ μικροί, καὶ αὐτὸ μετράει περισσότερο ἀπὸ πολιτικῆς θεάσεως.

Άλλωστε, ή όποιας μορφής έξάρτηση έχει τις ρίζες της στην παρατεταμένη παιδική ήλικία, κάτι γνωστό τοίς πᾶσιν· ό θεός είναι τό ύποκατάστατο τής πατρικῆς έξουσίας: «έρχεται κάποτε ή στιγμή πού ένας λαός εκλέγει τόν νέο θεό του, ποτέ όμως ένας θεός δέν εκλέγει τό νέο λαό του»⁶⁰. Η έναλλαγή άπ' τούς άνθρωπομορφικούς έλληνικούς, κινεζικούς και ίνδικούς θεούς και άλλους άγνωστους σέ έμᾶς στις πρωτόγονες κοινωνίες, με αναφορά στις θρησκείες τών μεγάλων και μακραιωνίων πολιτισμών κυρίως, σέ μονοθειστικούς έγινε με άποκορύφωση τόν προτεσταντισμό και τόν βιομηχανικό άνθρωπο· ή άπόλυτη έξάρτηση τοῦ βιομηχανικοῦ άνθρώπου άπέναντι στην ίερατική και ίεραρχική θρησκεία, ιδεολογία ή έπιστημονική αλήθεια, είναι δεδομένη και άδιαμφισβήτητη.

Οί δυνατότητες έπιλογῆς τοῦ άνθρώπου αὐτοῦ ήταν αὐστηρότατα περιορισμένες και προκαθορισμένες, μεταξύ τής μιᾶς ή τής άλλης θρησκείας ή ιδεολογίας, αλλά όχι πέραν αὐτῶν· άπέναντί τους είχε μόνο μία δυνατότητα, τήν έπιλογή τής μιᾶς ή τής άλλης, αλλά και τήν άμοιβαία άμφισβήτησή τους· μεταξύ τών πιστῶν ή όπαδῶν τής άποκαλυπτικῆς αλήθειας τής θρησκείας ή ιδεολογίας δέν ύπῆρχε διάλογος και πολὺ περισσότερο κριτική άξιολόγηση. Η θεά Αθηνᾶ, με τις άντιρρήσεις της άπέναντι στον πατέρα της και πατέρα θεῶν τε και άνθρώπων δέν ύπάρχει, οὔτε ως θεωρητική σύλληψη και φυσικά οὔτε ως θέμα τής κωμωδίας ή τής σάτυρας· οὔτε ό θεός Απολλῶν ύπάρχει, ως Μουσηγέτης και Λοξίας, με τούς σιβυλλικούς χρησμούς του και τήν άνάθεση εις τόν έρωτῶντα πολίτη τής αναλήψεως τής ευθύνης άπέναντι στον χρησμό του, για τήν άπάντηση και τήν άπόφαση· στην μονοθειστική παράδοση, με συνέχειά της τήν βιομηχανική έποχή, όλα είναι άπολύτως προκαθορισμένα και μονοσήμαντα, με μοναδική έπιλογή τήν αίρεση για τόν διαφωνοῦντα, τήν άλλη άποκαλυπτική αλήθεια, αλλά όχι τήν προσωπική αναζήτηση και τήν άμφισβήτηση, ως άποτέλεσμα τής ίσηγορίας και τής έμμελείας, όχι τήν άνάληψη τής προσωπικῆς του πρωτοβουλίας και ευθύνης και τής έλευθερίας τοῦ λόγου ως αναγκαίας προϋποθέσεως.

Ο βιομηχανικός άνθρωπος δέν ζει τήν χαρά τής δημιουργίας ως κοινωνική έκφραση, όπως είναι άπορροφημένος άπ' τήν μονοσήμαντη λογική τής έργασίας του· είναι βίαιος χαρακτηρας, και ως βίαιος δέν έχει τήν αίσθηση τής χαρᾶς τής ζωῆς στις λεπτομέρειές της, όπως αὐτή αναδύεται με τὰ δευτερεύοντα και άσήμαντα γεγονότα, όπως ξεπετάγεται ή πηγαία χαρά τών μικρῶν παιδιῶν και μεταφέρεται στους μεγάλους· ό βιομηχανικός άνθρωπος είναι μοναχικός και άπότομος χαρακτηρας, ως κακή γραία, όπως έλεγε ό Ανδρέας Φραγκιαῆς για τήν άριστερά, στις μακρόσυρτες συζητήσεις μας τότε στην έφημερίδα, κι άκόμη χειρότερη, συμπλήρωνε, είναι, χωρίς καν μειδίαμα, ή έλληνική άριστερά...

⁶⁰ S. Freud, *Moise et Monotheisme*, σελ. 61, *Idees*, Galimard, Παρίσι, 1972, και Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ο πολίτης και ό παραγωγός», ό. ά., σελ. 61, κ.έ.

Ἐπιμύθιον

Οἱ ἀναζητήσεις στήν ψηφιακή ἐποχή ἀναδύονται ἀσυναίσθητα μέσα ἀπ' τήν ἐξυπηρέτηση τῶν καθημερινῶν μας ἀναγκῶν· μιᾶμε μέ τοὺς φίλους μας σὸ ἐξυπνο κινητὸ καὶ βλέπουμε καὶ τὴν εἰκόνα τους, ὅσοι τὴν βλέπουμε, σχολιάζουμε τὰ πολιτικὰ ἢ ἄλλα γεγονότα καὶ ταυτοχρόνως παρακολουθοῦμε ζωντανὰ τὴν ἐξέλιξή τους· πράγματα ἀδιανόητα στὰ νιάτα μας, ἀλλὰ τὰ ἀφομοιώσαμε κανονικὰ καὶ ζοῦμε μαζί τους, ἢ μᾶλλον δὲν μποροῦμε νὰ τὰ ἀποχωριστοῦμε, ἔτσι κυλοῦν οἱ μέρες μας πλέον. Γιὰ τοὺς μεγάλους ἔτσι πάει, διότι γιὰ τοὺς νέους αὐτὴ εἶναι ἡ ζωὴ τους καὶ μόνο ἀπ' τὴν ἱστορία πληροφοροῦνται, ὅτι ζοῦσαν καὶ διαφορετικὰ οἱ ἄνθρωποι ἄλλοτε, οἱ γονεῖς τους καὶ οἱ παπποῦδες τους πολὺ περισσότερο· ἀλλὰ χωρὶς τὴν ζωντανὴ αἴσθηση, ἀφήγηση εἶναι, ἢ μᾶλλον καλύτερα ἀπόηχος τῆς ἱστορίας, μὲ παραμύθια μοιάζουν...

Ἡ πρώτη χειραφέτηση τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται μέ τὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἱεραρχικῆς καὶ ἱερατικῆς δομῆς τῆς κοινωνίας μέ τὶς διάφορες παραλλαγές της ἐκ τῆς μακρᾶς πορείας της· ἡ ἀπαίτηση γιὰ ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός του στήν παραγωγικὴ διαδικασία συνοδεύεται ἀπ' τὴν ἀνάγκη ἐπεκτάσεώς της σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς του, διότι διαφορετικὰ ἐκπίπτει στήν ἀποσπασματικὴ καὶ περιστασιακὴ ἐμφάνισή της, ὅπως γινόταν στὶς προηγούμενες ἐποχές. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται στήν καθημερινότητά του ἐμμελής καὶ χαρίεις, ὅπως ἡ Θωρᾶττα θερραπινίς, καὶ παραμένει ἐμμελής καὶ χαρίεις σὲ ὅλα του· ἐπομένως ὡς πρῶτο του μέλημα στὸν ἄνθρωπο ἔρχεται ἡ ἀνάγκη ἀποδεσμεύσεώς του ἀπ' τὶς ἰδεολογικὲς ἐξαρτήσεις τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος· ὅσο βαθειὰ ριζωμένες κι ἂν εἶναι αὐτές, εἶναι ὅμως πιὸ ρηχῆς ἀπ' τὶς θρησκευτικὲς τῶν μεγάλων μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν. Παρουσιάσθηκε μάλιστα τὸ ὀξύμωρο ἐπιφανειακὰ σχῆμα μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος· στὶς χῶρες τοῦ καπιταλισμοῦ νὰ ἐπιβιώνει ἀκόμη ἡ ἀριστερὴ ἰδεολογία, μέ τὶς διάφορες πολὺμορφες παραλλαγές της, καὶ στὶς πρώην κομμουνιστικὲς ἢ καπιταλιστικὴ ἀνθεὶ σχεδὸν παντοῦ. Ἡ ἐρμηνεία εἶναι εὐκόλη· οἱ ἐμπειρίες τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου μεταφέρονται στήν πολιτικὴ ζωὴ, ἀναλόγως πρὸς τὶς ἐπιπτώσεις τους, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἐμφανέστατα ἐπιφανειακό, μέ ἀφετηρία τὴν προβληματικὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς καὶ χωρὶς τὴν ἐμβάθυνση στὶς προερχόμενες ἐκ τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας ἀλλαγές.

Ἡ ὑστέρηση στήν θεωρητικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἀλλαγῶν τῆς καθημερινότητος ἔχει τὸ δικό της βᾶρος· ὅσο περισσότερο μονολιθικὴ καὶ μονοσήμαντη εἶναι ἡ πολιτικὴ πρακτικὴ σὲ μία κοινωνία, ἢ μᾶλλον κυνικῆς νοοτροπίας, τόσο λιγώτερο ἔχει τὴν ἄνεση τῆς καταγραφῆς τῶν ἐνδογενῶν ἐξελίξεων, ὅπως φάνηκε μέ τὴν κατάρρευση τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος· οὐδεὶς διανοεῖτο ὅτι θὰ ἐξαῦλωνόταν μέσα σὲ λίγες ὥρες μετὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ τείχους τοῦ Βερολίνου. Ἡ βιομηχανικὴ κοινωνία εἶναι προῖον τῆς μεταπλάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, τῆς

καλβινιστικῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ προτεσταντικοῦ πνεύματος, μετὰ τὰ θεοκρατικῆς μορφῆς κινήματα τῶν Σταυροφόρων καὶ τῶν Κονκισταδόρων, οἱ ὅποιοι ἔφεραν τὴν ἀποκαλυπτικὴ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ στὴν Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ στὸν ὑπόλοιπο κόσμον, τὸν παλιὸ καὶ τὸν νέον· προέκτασέ τους εἶχαν τὸν μερκαντιλισμὸ, τὴν ἀποικιοκρατία καὶ τὴν βιομηχανικὴ ἐπανάσταση⁶¹. Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς νοοτροπίας τῶν ἀνθρώπων αὐτῆς τῆς χιλιετίας περίπου εἶναι ἓνα, ἡ ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη, ἡ ἀπόλυτη προσήλωση στὸ μέλλον, στὴν ἄλλη ζωὴ γιὰ τοὺς χριστιανούς, στὰ γεράματα γιὰ τοὺς καπιταλιστές, στὴν ἐπόμενη γενιὰ γιὰ τοὺς κομμουνιστές· τὸ παρὸν δὲν ὑπῆρχε στὴν σκέψη τους, οὔτε ὡς ὑπόνοια, μὲ διακυμάνσεις στὴν προσέγγισή του ἀναλόγως πρὸς τὶς συγκεκριμένους καταστάσεις⁶².

Ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία ὅμως ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν ἐστίαση τῆς δράσεως τοῦ ἀνθρώπου στὸ παρὸν καὶ μάλιστα σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς του, ἀνεξαρτήτως ἡλικίας, χώρας, ἱστορικῶν καὶ πολιτιστικῶν παραδόσεων καὶ γλώσσας, λόγου ἑνὸς ἐκάστου· αὐτὴ εἶναι ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ. Μαζὶ μὲ τὶς ἀλλαγές στὴν καθημερινότητά μας ἀλλάζει καὶ ἡ νοοτροπία μας, ὁ τρόπος τῆς συμπεριφορᾶς μας στὶς πολιτικές, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς μας σχέσεις· γινόμαστε ἄλλοι ἄνθρωποι ἐμεῖς οἱ μεγαλύτερης ἡλικίας καὶ ἀναδύονται ὡς ἄλλες προσωπικότητες οἱ νεώτεροι. Ὅπως δὲ ποτε εἶναι νωρὶς ἀκόμη γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν, διότι χρειάζονται περισσότερες ἀπὸ μία δύο γενιές γιὰ τὴν ἐμβάθυνσή τους, τὴν κατάδυσή τους, ἐντὸς τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ἐμπέδωσή τους ὡς συστατικῶν στοιχείων τοῦ χαρακτήρος τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ οἱ πρῶτες παρατηρήσεις εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρουσες.

Ἡ προσαρμογὴ στὴν ψηφιακὴ τεχνολογία ἐξαρτᾶται, ὅπως εἶπαμε, ἀπ' τὴν ἱκανότητα ἀφομοιώσεως τῶν ἀλλαγῶν τῆς ἀπ' τοὺς διάφορους λαούς, δηλαδή, ἀπ' τὴν δυνατότητα ἀσκήσεως τῆς δημιουργικότητός τους στὴν παραγωγικὴ διαδικασία καὶ στὴν πολιτικὴ, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τους· ἀπὸ πρακτικῆς πλευρᾶς σὲ πρώτη φάση ἐξαρτᾶται ἀπ' τὶς δυνατότητες τοῦ λόγου τους, τῆς γλώσσας τους στὴν ἐπεξεργασία τῶν πολλῶν παραμέτρων τῶν διαφορῶν προβλημάτων τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας· ὁ ἐργαζόμενος καλεῖται νὰ παρουσιάσει νέες μεθόδους παραγωγῆς καὶ προωθήσεως τῶν προϊόντων, ἄγνωστες προηγουμένως, ἀφοῦ χάρις στὴν ψηφιακὴ τεχνολογία ἔχει μπροστά του ὅλα τὰ δεδομένα. Ἡ ἐπεξεργασία αὐτῶν τῶν δεδομένων γίνεται πρῶτα στὸ μυαλό του, στὴν διάνοιά του, καὶ μετὰ περνάει στὸ ἔργο· ἡ διάνοια ἀξιολογεῖ καὶ κρίνει πρῶτη, ἀναλόγως πρὸς τὴν ἱκανότητα συνθέσεως τοῦ λόγου του, τῆς γλώσσας του, καὶ μετὰ ἐφαρμόζονται αὐτὰ στὴν πράξη, στὸν ὑπολογιστὴ καὶ στὴν παραγωγικὴ διαδικασία στὴ συνέχεια·

⁶¹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ' τὸν ἐφησυχασμὸ στὶς διομολογήσεις», σελ. 41 κ.έ. καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 13, κ.έ.

⁶² Ὅ., ἀ., σελ. 13, 23 καὶ 31, 38, 44, κ.έ..

υπάρχουν γλώσσες με ευρύτατη ικανότητα συνθέσεως τῶν νοημάτων τους, ἢ ἀλλιῶς με τὴν δυνατότητα συνδυασμοῦ πολλῶν δευτερευουσῶν προτάσεων σὲ μία κύρια πρόταση, ὅπως ἡ ἑλληνική, καὶ ἄλλες με τὴν δυνατότητα ὀλίγων προτάσεων, δύο ἢ τριῶν, ὅπως ἡ ἀγγλική· εἶναι ἡ ἀντίστοιχη ἀδυναμία στὴν γλῶσσα με τὴν ἀσθένεια πολλῶν γλωσσῶν τοῦ ἀποδῶσαι τὸ ἑναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς, κατὰ τὸν Ἀριστείδην τὸν Κοϊντιλιανόν, «παρὰ γὰρ τοῖς ἐπιφανεστάτοις ἐν μουσικῇ τετύχηκε παραδοχῆς, τοῖς δὲ πολλοῖς ἐστὶν ἀδύνατον· ὅθεν ἀπέγνωσαν τινες τὴν κατὰ δῖεσιν μελωδίαν, διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν, καὶ παντελῶς ἀμελώδητον εἶναι τὸ διάστημα ὑπολαβόντες»⁶³.

Ὁ μέγας θεωρητικὸς τῆς μουσικῆς ἀναγνωρίζει καὶ καταγράφει τὴν διάσταση μεταξὺ τῶν μορφωμένων ποὺ ἀποδέχονται τὴν σημασία τῆς ἐπιρροῆς στὸ ἦθος, στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ, τῶν τριῶν γενῶν τῆς μουσικῆς καὶ περισσότερο τοῦ ἑναρμονίου γένους γιὰ τὸν ἐλεύθερο ἄνθρωπο, τὸν ἐνεργὸ πολίτη, καὶ τῶν πολλῶν στὴν ἐποχὴ του, οἱ ὅποιοι δὲν ἀντιλαμβάνονταν κἂν τὴν διαφορὰ αὐτή, τὸ ἀγεφύρωτο χάος μεταξὺ τῶν δύο ἀντιλήψεων ζωῆς, τῆς αἰσθητικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς· ἔτσι οἱ πολλοὶ πιστεύουν ὅτι «παντελῶς ἀμελώδητον» εἶναι τὸ διάστημα τῆς «κατὰ δῖεσιν μελωδίας», δηλαδὴ τοῦ ἑναρμονίου γένους, «διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν». Ἀπὸ ἱστορικῆς πλευρᾶς ἡ διαπίστωση αὐτὴ σημαίνει, τρία πράγματα: πρῶτον, τὴν ἀναγνώριση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐλευθέρου ἠθους τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου καὶ τοῦ ἑναρμονίου γένους τῆς μουσικῆς εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένα μεταξὺ τους· διαχέονται ἀμέσως στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ ἐπιτρέπουν τὴν ἔκφραση τῆς δημιουργικότητος σὲ ὅλες τὶς πτυχὲς τῆς ζωῆς, «περὶ τὰς τῶν πόλεων τε καὶ οἰκίσεων διακοσμήσεις, ἣ δὴ ὄνομά ἐστι σωφροσύνη τε καὶ δικαιοσύνη». Δεύτερον, ὅτι στὴν ἐποχὴ του οἱ πολλοὶ ὀμιλοῦντες τὴν λατινικὴ γλῶσσα ἀδυνατοῦσαν νὰ ἀντιληφθοῦν τὴν κατὰ δῖεσιν μελωδίαν, «παντελῶς ἀμελώδητον εἶναι τὸ διάστημα ὑπολαβόντες»· τὰ ἀπλοποίησαν τὰ πράγματα καὶ παραδέχθησαν ὅτι αὐτὸ δὲν ὑπάρχει, ἀφοῦ δὲν δύνανται αὐτοὶ νὰ τὸ ἀποδώσουν στὴν λατινικὴ γλῶσσα τους, δὲν ὑπάρχει καὶ στὶς ἄλλες γλώσσες, ὅπως στὴν ἑλληνική, ἀλλὰ εἶναι παραξενιὰ κάποιων γραμματισμένων· Ὁ Ἀριστείδης κάνει ἀναφορὰς καὶ σὲ ἄλλες περιοχάς, Ὀπικίαν, Λευκανίαν, χῶρες τῆς Νοτίου Ἰταλίας, Γαραμαντίδα, χώρα τῆς Ἀφρικῆς, Ἰβηρίαν, Θράκην, Γαλατίαν⁶⁴ καὶ ὄχι μόνο στὶς διαδεδομένες γλώσσες τῆς ἐποχῆς του, τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν λατινικὴ. Τρίτον, ὅτι ἦταν ζωντανὸ τὸ ἑναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, στοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς, καὶ δὲν ἦταν ἀντικείμενο μόνο τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, ὅπως φαίνεται ἀπ' τὴν ἀναφορὰ του γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν διαφορῶν ῥυθμῶν τῆς μουσικῆς στὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων, «τοὺς δὲ βραχὺ καὶ ἄνισον καὶ ἐγγὺς ἀλογίας

⁶³ Ὁ., ἀ., σελ. 25, κ.έ.

⁶⁴ Ἀριστείδου Κοϊντιλιανού, «Περὶ μουσικῆς», βιβλ. Α', κεφ. 12j, μετάφραση δική μου.

ρύθμῶν παντάπασιν ἐκλελυμένους»⁶⁵. ἄλλωστε ἀπ' τὴν ζωντανὴ ἐπιβίωση τοῦ ἑναρμονίου γένους ἔχει ἀντλήσει τοὺς ὕμνους τῆς ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία, μέσα ἀπ' τὶς φιλοσοφικὲς σχολές καὶ τὴν δημῶδη παράδοση τῶν κοινοτήτων.

Δύο αἰῶνες ἀργότερα τὴν ἴδια διαπίστωση κάνει καὶ ὁ Φιλόστρατος: «Ἡ Μεσογαία» ἔφη «τῆς Ἀττικῆς ἀγαθὸν διδασκαλεῖον ἀνδρὶ βουλομένῳ διαλέγεσθαι, οἱ μὲν γὰρ ἐν τῷ ἄστει Ἀθηναῖοι μισθοῦ δεχόμενοι Θράκια καὶ Ποντικὰ μειράκια καὶ ἐξ ἄλλων ἐθνῶν βαρβάρων ξενερρηκότα παραφθείρονται παρ' αὐτῶν τὴν φωνὴν μᾶλλον ἢ ξυμβάλλονταί τι αὐτοῖς ἐς εὐγλωττίαν, ἡ μεσογαία δὲ ἄμικτος βαρβάρους οὐσα ὑγιαίνει αὐτοῖς ἡ φωνὴ καὶ ἡ γλῶττα τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει»⁶⁶. Ἡ μεσογαία φωνὴ παραμένει γνησίᾳ συνέχειᾳ καὶ «ἡ γλῶττα τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει», ἀπηχεῖ τὴν καθαρωτάτην Ἀττικὴν διάλεκτον, κατὰ τὸ λεξικό· δηλαδὴ ἀπηχεῖ τὴν ἀρμονία τῆς Ἀτθίδος. Ὁ Φιλόστρατος, γράφει τὸν τρίτο μ.Χ. αἰῶνα, καὶ ἀναφέρεται στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ἄλλον ἕναν αἰῶνα προηγουμένως, καὶ στὸν φίλο του Ἀγαθίωνα, ὁ ὁποῖος κάνει τὶς παρατηρήσεις του, στὴ γνωστὴ μορφὴ τῆς νεωτέρας σοφιστικῆς· οἱ παρατηρήσεις γιὰ τὴν γλῶσσα ἔχουν ἐνδιαφέρον, διότι ἀφοροῦν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία αἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν τὸ πανεπιστημιακὸ καὶ φιλοσοφικὸ κέντρο τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, χωρὶς ἰδιαίτερες ἐπιδόσεις στὸ ἐμπόριο καὶ στὴ βιοτεχνία· ἀκόμη καὶ ὁ Πειραιᾶς ἦταν ἕνας δευτερευούσης σημασίας λιμὴν πλέον.

Ὅταν εἰς Ἀθήνας, ὅπου ὅλοι οἱ πεπαιδευμένοι τῆς αὐτοκρατορίας ἐσύχναζον διὰ τὴν γνησιότητα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, δηλαδὴ τῆς ἀτθίδος, συνέβαινε ἡ παραφθορὰ αὐτῆ, εἶναι εὐνόητο ὅτι στὶς ἄλλες μεγάλες πόλεις, Ἀλεξάνδρεια, Ἀντιόχεια, Ρόδος, Πέργαμος, Βηρυττός, Γάζα, Συρακοῦσαι, Νεάπολις, Μασσαλία, ἡ παραφθορὰ ἦταν πολὺ χειρότερη. Δύο ἀκόμη αἰῶνες ἀργότερα θὰ ἐπανάλαβει τὴν ἴδια παρατήρηση, ἀλλὰ μὲ βαρύτερες πολιτικὲς προεκτάσεις ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, εἰς τὸν «Ἀντιοχικόν» του: «αἴσχιον γὰρ εἶναι δοκεῖ νῦν μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἢ πάλαι ποτὲ ἐδόκει τὸ πλουτεῖν ἀδίκως. οὐ μὴν ἀφέξομαι διὰ τοῦτο τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας»⁶⁷. Ὁ ἴδιος ἀντιστέκεται, πὺν σημαίνει ὅτι ἔχει διαπιστώσει, ὅτι ὑπῆρχαν ζωντανὲς δυνάμεις στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ, ἔστω κι ἂν δὲν ἠδυνήθη ἀξιοποιῆσαι αὐτάς· ἐὰν στὴν ἄκρως ἰσοπεδωτικὴ ἐποχὴ τῶν μεγάλων αἰρέσεων, χωρὶς καμιά ἐλπίδα ἄλλης πολιτικῆς φωνῆς, ἦταν ζωντανὴ καὶ προσβάσιμη, «ἡ ἐκ τῶν μουσῶν δυνατὴ ἐπικουρία», τότε πολὺ περισσότερες ζωντανὲς δυνάμεις ὑπάρχουν στὶς μέρες μας. Εἶναι ἐμφανέστατο ὅτι πέραν τῆς ἐπιβιώσεως τῶν ζωντανῶν δημιουργικῶν δυνάμεων στὴν δημοτικὴ παράδοση τῶν μεγάλων πολιτισμῶν, ἑλληνικὸ, κινεζικὸ, ἰνδικὸ, συνοδεύονται καὶ ἀπ' τὴν ἀνάγκη

⁶⁵ Ὁ., ἄ., σελ. 26, κ.έ.

⁶⁶ Ὁ., ἄ., σελ. 33, κ.έ.

⁶⁷ Ὁ., ἄ., σελ. 26, κ.έ.

για ἀναζήτηση τῆς μουσικῆς ἀρμονίας καὶ μέσα ἀπ' τὴν παρέμβαση τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας· καὶ αὐτὰ πέραν τῶν ἄλλων πολλαπλῶν ἐξελίξεων, μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν ἀναδυομένων οἰκονομιῶν καὶ τὴν μετάβαση ἀπ' τὸν μονοπολικὸ κόσμον τῆς ἀμερικανικῆς παντοδυναμίας στὸν πολυπολικὸ καὶ πολυσήμαντο τῶν ἡμερῶν μας, μὲ τὶς ποικιλόμορφες ἐπιπτώσεις τους...

Ἡ παρέμβασις αὐτὴ δὲν ὑπῆρχε στὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, παρὰ μόνο σὲ ὅσες κοινωνικὲς δυνάμεις εἶχαν τὴν ἄνεση τῶν ἀναζητήσεων στὴν ζωντανὴ παράδοση τῆς αἰσθητικῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἑλληνικοῦ τρόπου ζωῆς κατὰ τὴν ἄμεσο δημοκρατία, τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς· αὐτὸ ἐννοεῖ μὲ τὸ «μουσικὴν ἐπιτηδεύειν» ὁ νεαρὸς αὐτοκράτωρ, αὐτὸ διαπιστώνει καὶ ὁ Φιλόστρατος μὲ τὸ, «ἢ φωνὴ καὶ ἢ γλῶττα τὴν ἄκραν Ἀθίδα ἀποβάλλει»· σὲ αὐτὸ ἐπανέρχεται ὁ νεαρὸς ἡγέτης, μὲ «τὸ ἐμπύρευμά τι σμικρόν», τῆς ἀθηναϊκῆς παραδόσεως. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ἔχουμε ἀποδείξεις γιὰ τὴν συντήρηση τῆς παραδόσεως «τοῦ μουσικὴν ἐπιτηδεύειν», μὲ σημαντικὴ ἔκφρασή της στὴν ὀρθόδοξη ὕμνολογία, σὲ περιόδους μάλιστα γενικευμένης ἰσοπεδώσεως τῶν πάντων, μέσῳ τῆς μονοσημάντου λογικῆς τῶν μεγάλων αἰρέσεων καὶ τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἐξουσίας τῶν αὐτοκρατοριῶν.

Ἡ διαφορὰ βρισκόταν στὴν προσωπικὴ σφαῖρα ζωῆς κάποιων, ὅπως ὁ Ἰουλιανὸς καὶ ὁ Φιλόστρατος, στὶς μεγάλες πόλεις, ἀλλὰ περισσότερο στὶς κοινότητες τῶν ψηλῶν βουνῶν καὶ στὶς ἀπομονωμένες περιοχές, μακρὰ ἀπ' τοὺς μεγάλους ρωμαϊκοὺς δρόμους τῶν λεγεῶνων καὶ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν· οἱ κοινότητες ἀντλοῦσαν μέσα ἀπ' τὴν δημώδη παράδοση τοῦ Σωκράτους, διότι διέθεταν τὴν ἀέναη ῥοὴ ἀπ' τὴν ἐποχὴ του, χάρις στὴν ἐπιβίωσή της στὴν μουσικὴ ἀρμονία καὶ στὴν κωμῳδία, πρὶν ἀνθεκτικὴ στὸ χρόνο ἀπ' τὸ δράμα, αὐτὴ εἶναι ἡ δημοτικὴ παράδοση, στὸ τραγοῦδι, στὴν γλῶσσα, στὴν μουσικὴ, στὸν χορὸ, στὴν σάτυρα, κυρίως στὶς Ἀποκριές, καὶ ἡ ἔκφρασίς της στὸ ἦθος. Ἡ εἰς βάθος ἱστορικὴ μελέτη τοῦ φαινομένου ἀπαιτεῖ ἄλλη διερεύνηση, ἀλλὰ ἡ προσοχὴ ἐστιάζεται στὴν ἐπισήμανση τῆς ἐπιβιώσεως τῆς μουσικῆς ἀρμονίας στοὺς μαύρους αἰῶνες τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ καὶ τῆς γενοκτονίας πολλῶν λαῶν κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα. Παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ πεφωτισμένοι δέκατος ἔννατος καὶ εἰκοστὸς αἰῶνας μᾶλλον διακρίνονται γιὰ τὴν ὑπερβολὴ σὲ ἴδια ἢ καὶ χειρότερα ἐγκλήματα, καὶ περισσότερο στὸν προηγούμενό μας· ἡ προσήλωσις στὸ μέλλον καὶ ὁ παραμερισμὸς τοῦ παρόντος εἶναι ἡ κύρια αἰτία, ὅπως προαναφέραμε...

Ἡ διαφορὰ μὲ τὴν ἐποχὴ μας εἶναι πολυσήμαντη καὶ πολύπλευρη· ἡ πορεία ἀπ' τὴν παρακμὴ τῆς πόλεως καὶ τὴν ἐξάχνωση τῆς ἀμέσου δημοκρατίας ὀδηγοῦσε στὴν προσήλωσις πρὸς τὶς ἄνωθεν δυνάμεις, τὸν Θεὸ ὡς ἐκφραστὴ τῆς μονοθεϊστικῆς θρησκείας στὴν κατάληξί της, καὶ στὴν ἐξαφάνισις τοῦ πολίτου, τοῦ ἐνεργοῦ στὴν ἀρχή, τοῦ ἀπράγμονος καὶ τοῦ ἀχρείου στὴν συνέχεια, μὲ τὴν ἀνάδειξη τοῦ κυνικοῦ καὶ τοῦ κεκλασμένου πλέον κατὰ τὴν ῥωμαϊκὴ κοσμοκρατορία· ἡ προσήλωσις πρὸς τὸν θεὸ ἢ τὴν ἰδεολογία καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, ἐπιβάλλει τὴν μεταφορὰ τοῦ ἐνδιαφέροντος στὸ μέλλον, ὅπως εἶπαμε, περισσότερο στὴν βιομηχανικὴ ἐποχὴ· σὲ αὐτὴν παρὸν δὲν ὑπῆρχε, οὔτε ὡς σκέψη. Ἀλλά, ἡ ψηφιακὴ ἐπανάστασις ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν ἐστίασιν τοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς παραγωγικῆς, οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς δραστηριότητος τοῦ ἀτόμου εἰς τὸ παρὸν· ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὸ μέλλον τὸν ὀδηγεῖ ἐκτὸς τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς πολιτικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ τοῦ στερεῖ, ἢ τουλάχιστον τοῦ περιορίζει αἰσθητὰ, τὴν ἔκφρασις τῆς δημιουργικότητός του στὴν ζωὴ του, μὲ πρώτη ἐκδήλωσις στὴν παραγωγικὴ του ἀπασχόλησις· ὁ παραγωγὸς καθίσταται πολίτης, ἂν ὄχι αὐτομάτως ἀλλὰ τουλάχιστον σταδιακὰ, ὅσο θὰ ἀφομοιώνει μέσα του τὴν νέα παραγωγικὴ διαδικασία, μὲ τὴν διεθνῆ ἀγορὰ ὡς γειτονιὰ καὶ τὴν παγκόσμια γνώσις μπροστὰ του· εἶναι ὅπωςδῆποτε κάτι ἄλλο, ἐντελῶς διαφορετικὸ, ἀπ' τὸν γνωστὸ βιομηχανικὸ ἐργάτη τῆς παραγωγῆς ἐν σειρᾷ.

Ἡ ἔκφρασις τῆς δημιουργικότητος καθίσταται ἀναγκαία διὰ τὴν ἐπιβίωσιν ὅλων εἰς τὴν παραγωγικὴν διαδικασίαν, ἀλλὰ καὶ ὡς προέκτασις εἰς τὴν κοινωνικὴ τους ζωὴ καὶ εἰς τὴν πολιτικὴ πολὺ περισσότερο· ὅσο ἐξαπλώνεται καὶ ἀφομοιώνεται ἡ ἀναπότρεπτη αὐτὴ πορεία, τόσο καὶ ἀναδύονται νέες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συνθήκες, ἀσύμβατες μὲ τὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπο. Ὁ ἀνταγωνισμὸς στὴν ἀγορὰ καὶ στὴν πολιτικὴ ζωὴ κρίνεται πλέον ἀπ' τὴν ἱκανότητα ἐκφράσεως τῆς δημιουργικότητος ἐνὸς ἐκάστου, δηλαδὴ ἀπ' τὶς δυνατότητες συνθέσεως τῆς διανοίας του, τοῦ λόγου του, τῆς γλώσσης του· ὁ ψηφιακὸς ἄνθρωπος εἶναι ἕνας νέος ἄνθρωπος, τὸ ἐπαναλαμβάνουμε, διότι «ἡ ἐπανάληψις μήτηρ μαθήσεως», χωρὶς καμμία σχέσις μὲ τὸν βιομηχανικὸ, αὐτὸ εἶναι τὸ δεδομένο τῆς ἐποχῆς μας. Ἐπομένως ἡ παρέμβασίς του στὴν ζωὴ μας καὶ οἱ προεκτάσεις της εἶναι τὸ ζητούμενο δι' ὅλους μας.

Οἱ ἀλλαγὲς στὴν ζωὴ μας ἀφομοιώνονται ἀπὸ ὅλους μας, ἢ μᾶλλον τοὺς περισσότερους, ὅπως δείχνει ἡ καθημερινότητά μας, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν μεταφράζεται αὐτομάτως στὴν πολιτικὴ μας πρακτικὴ, σὶς πολιτικὲς μας σχέσεις· οἱ ἐξαρτήσεις σὲ αὐτὲς εἶναι πάντοτε βαθύτερες καὶ παρουσιάζουν ὑστέρησις στὴν ἀπόρριψή τους

ἀπ' τὴν κοινωνία· ἡ μακρὰ ἀναδρομὴ στὸν τέταρτο π.Χ. αἰῶνα δείχνει τὸ πόσο εὐκόλα ἀποδέχθηκε ὁ Πλάτων καὶ οἱ περισσότεροὶ φιλόσοφοι στὴν ἐξάρτησή τους ἀπ' τὶς ιδέες τους, ἐνῶ πίστευαν ὅτι ἀσκοῦσαν ἀκόμη τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, ἢ τουλάχιστον ἀποδέχονταν τὴν διασταλτικὴ λογικὴ καὶ τὴν ἄρρηκτη σύνδεση, λόγου, μέλους, ἁρμονίας καὶ ῥυθμοῦ· ἐν τούτοις ἐνεργοῦσαν μὲ τὴν συσταλτικὴ λογικὴ καὶ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ρόλου τοῦ τυράννου, ὡς πεφωτισμένης βασιλείας. Δέσποζε καὶ δεσπόζει στὴν παγκόσμια σκέψη ὁ φιλόσοφος, ἂν καὶ οἱ ἀναφορὲς του στὴν μουσικὴ ἁρμονία δὲν μνημονεύονται τουλάχιστον ἀρκετά· ἀλλὰ γιὰ αὐτὰ μιλήσαμε ἤδη, ἀφοῦ ἐστιάζουμε τὴν προσοχή μας στὶς ἐπιπτώσεις τῆς μουσικῆς ἁρμονίας στὴν δημιουργικὴ μας σκέψη. Οἱ μεγαλύτεροι στὴν ἡλικία θυμόμαστε πολλὰ ἀπ' τὴν διδασκαλία τῆς κλασικῆς γραμματείας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνατροφῆς μας μὲ τὴν δημοτικὴ μουσικὴ, ἐνῶ οἱ νεώτεροι ὑπέστησαν τὶς συνέπειες τῆς ἀπλοποιήσεώς της μὲ ἔμφαση στὸ πνεῦμα της, δηλαδή στὴν λογικὴ τῶν διαστρεβλωτῶν της· χωρὶς τὴν μουσικὴ ἁρμονία τοῦ λόγου εἶναι ἀδύνατη ἡ διερεύνηση καὶ ἐνσωμάτωση τῆς κλασικῆς παιδείσεως στὴν σκέψη μας καὶ στὴν ζωὴ μας. Τὰ βλέπουμε αὐτὰ στὰ ἐγγόνια μας, εἰς τὸ πῶς ἀποφεύγουν τοῦ νὰ διερευνήσουν ὅλες τὶς διαστάσεις τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως, διότι ἐπαναπαύονται στὶς ἐπιτυχίες τους ἀπέναντι στοὺς ἀνταγωνιστές τους. Αὐτὰ ὅμως ἔχουν τὸ μέλλον μπροστά τους...

3

Ὁ ἄλλος παράγων πρὸς ἀναζήτηση εἶναι τὸ κλίμα, ἡ ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους στὸν σεμνὸ πλανήτη μας· οἱ προοπτικὲς εἶναι δυσοίωνες, ἀλλὰ ὁ κίνδυνος δὲν ἔχει γίνεαι ἀρκετὰ αἰσθητὸς ἀπ' τὴν διεθνῆ κοινὴ γνώμη. Δείχνει ὅτι ἀγνοεῖ τις ἐπιπτώσεις του στὶς περισσότερες χῶρες, ὅπως στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, τὸ προπύργιο τῆς καπιταλιστικῆς νοοτροπίας καὶ τῆς βιομηχανικῆς λογικῆς, ἐνῶ στὴν Εὐρώπη ὁ κόσμος εἶναι ἀρκετὰ εὐαίσθητοποιημένος καὶ ὅπωςδῆποτε περισσότερο ἀπ' τις ἄλλες ἠπείρους· ἀπλή νύξη γίνεται, διότι δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο τοῦ πονήματος. Τὴν σαφέστατη ἀντιφατικότητα τῶν παραγόντων ὑπογραμμίζουμε, τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς κλιματικῆς ἀπειλῆς, ὡς προβληματισμὸ γιὰ τὴν δεύτερη καὶ ὄχι ὡς ἐξάντληση τῆς μελέτης της, στὰ πλαίσια τῆς μεταβατικῆς μας ἐποχῆς. Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς ἴσως προσφέρει πολλὰ στὴν διέξοδο, μαζὶ μὲ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Μουσηγέτου ἀδελφοῦ της· μᾶς προσφέρουν τὴν ἄνεσιν τῆς ἰσοτίμου σχέσεως μαζὶ τους καὶ τῆς διασφαλίσεως τῆς αὐτονομίας μας, ἐφ' ὅσον ἀποκαλούμεθα ἐνεργοὶ πολῖτες, ἀλληλένδετα εἶναι αὐτά.

Χρήστος Ζ. Καρανίκας,
Καλαμάκι, Καισαριανή,
Ἰούλιος, Αὐγουστος 2015